

પ્રકરણ -૧ : તુલનાત્મક સાહિત્ય સ્વરૂપચર્ચા

ખંડ - ૧ : તુલનાત્મક સાહિત્ય : સંજ્ઞા, સ્વરૂપ અને અભ્યાસક્ષેત્ર

- પ્રસ્તાવના
- વ્યવહારજીવનમાંથી સાહિત્યના ક્ષેત્રો તુલના
- વિશ્વસાહિત્ય અને તુલનાત્મક સાહિત્ય
- તુલનાત્મક સાહિત્ય : સંજ્ઞા અને સંકેત
- તુલનાત્મક સાહિત્યનું સ્વરૂપ અને અભ્યાસક્ષેત્ર
- અસર
- સાદૃશ્ય
- પરંપરા
- તુલનાત્મક સાહિત્ય અને અનુવાદ
- તુલનાત્મક સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું મહત્વ
- તુલનાત્મક સાહિત્યનું પ્રયોજન

ખંડ - ૨ : વિષયવસ્તુલક્ષી અભ્યાસ

- પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ
- કથાઘટકો
- પરિસ્થિતિઓ
- વર્ગપ્રતિનિધિરૂપ પાત્રો
- પુરાણ-ઇતિહાસ વગેરેની પાત્રસૃષ્ટિ

ખંડ : ૧ તુલનાત્મક સાહિત્ય : સંજ્ઞા, સ્વરૂપ અને અભ્યાસક્ષેત્ર

તુલનાત્મક સાહિત્ય એ એક વિચાર-વિમર્શ માંગી લે એવી સંજ્ઞા છે, કારણ કે એમાં એક કરતાં વધુ સાહિત્યોનો સમાવેશ થાય છે. આ એક વિવેચનાત્મક અભિગમ (critical approach) છે. એક વિવેચનપદ્ધતિ (critical-method) તથા એક અભ્યાસશિસ્ત (academic discipline) પણ છે. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં રહેલા તુલનાનાં તત્વનું ઔચિત્ય કેટલું એ પણ એક વિચાર-વિમર્શ માંગી લે તેવો પ્રશ્ન છે. અમેરિકાનાં બાલ્ડિનમોર શહેરનાં પુરાણા સેન્ટપોલ દેવળમાં એક કાવ્ય, ‘Go placidly Amidst the Noise and Haste’ કોતરવામાં આવ્યું છે. એ કાવ્યમાં તુલના ન કરવાનો ઉપદેશ પાઠવવામાં આવ્યો છે:

‘If you compare yourself with others, you may become vain and bitter

For always there will be greater and lesser person than yourself.

Enjoy your achievements as well as your plans .

Keep interested in your own career , however humble,

It is a real possession in the changing for tunes of time. ’

(બીજાં સાથે સરખામણી કરવાથી તમે મિથ્યાચારી અને કટુ બનશો. કારણકે હંમેશા તમારા કરતાં મોટાં કે નાનાં માણસો હોવાનાં, તમારાં કતૃત્વો, તેમજ યોજનાઓની મજા માણો, તમારા જીવનકાર્યમાં રસ લેવાનું ચાલુ રાખો, ભલે એ મામુલી હોય. સતત પલટાતી દૈવગતિમાં એજ સાચો પરિગ્રહ છે.)^૧

કઈક અંશે આ વાતમાં તથ્ય રહેલું છે, કારણ કે જો આપણે આપણા રોજંદા જીવનમાં ડગલે ને પગલે અન્ય સાથે પોતાની તુલના કરતા રહીએ તો અશાંતિ અને અજંપો વધે એ સ્વાભાવિક બાબત છે. અને તેથી જ અંગ્રેજીમાં ઉક્ત છે કે ‘Comparisons are adious’. એટલે કે તુલનાઓ તિરસ્કારપાત્ર છે. અને તેમ છતાં આપણે આપણાં રોજંદા વ્યવહારજીવનમાં ડગલે ને પગલે તુલના તો કરતાં હોઈએ છીએ જ : શાકભાજી ખરીદતી વખતે એક ગૃહિણી વિચારે છે કે તાજું

શાકભાજી કયું અને વાસી કયું ? ધોરણ દસની પરીક્ષા બાદ એક વિદ્યાર્થી વિચારે છે કે મારી કારકિર્દી માટે કઈ અભ્યાસ શાખા શ્રેષ્ઠ ? પોતાના ઘરમાં ચીજવસ્તુ વસાવતા પહેલાં કોઈપણ ગૃહસ્થ કિંમત અને ગુણવત્તાની તુલના કરે છે.આમ, કોઈપણ બે બાબતો કે વસ્તુઓ વચ્ચે તુલના કરવી એ આપણી માનસિક પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. આથી જ પ્રા. ડૉ. અશ્વિન દેસાઈ પોતાનાં પુસ્તક ‘તુલનાત્મક સાહિત્યની દિશામાં’ માં નોંધે છે ;

‘તુલના કરવાનું વલણ એટલું પ્રબળ અને દૃઢમૂળ બનેલું જણાય છે કે એ એક સહજવૃત્તિ જેટલું પ્રબળ લાગે છે.’^૨

તુલના એ એક માનવમાં રહેલી સહજ વૃત્તિ છે તેથી જ કોઈપણ માણસ જે કંઈક મેળવે છે એમાં ગુણવત્તાનો આગ્રહ રાખે છે.અને એને માટે તુલના કરવી અનિવાર્ય બની રહે છે.અને જે તુલના પાછળ ગુણવત્તાનો આશય હોય છે ત્યારે એ તિરસ્કારપાત્ર ન રહેતા એક હકારાત્મક બાબત બને છે.

વ્યવહારજીવનમાંથી સાહિત્યના ક્ષેત્રે તુલના :

વૈશ્વિકીકરણ એટલે દુનિયાની અનેક ચીજવસ્તુઓનું એક સામાન્ય સ્થળે સહઅસ્તિત્વ અને સહઅસ્તિત્વ એટલે તુલના. પ્રાચીન સમયમાં મુખ્યત્વે વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહાર નહિવત્ હોવાથી પ્રજાનું જીવન પોતાના પ્રદેશ પૂરતું જ સિમિત હતું. એક પ્રદેશની પ્રજાએ અને એમના જીવનને એ બાબતો જ સ્પર્શતી, જે એમની નજર સમક્ષ હતી. અને ત્યારે અન્યને જાણવાની અને જોવાની એવી કોઈ જરૂરિયાત પણ એ સમયના લોકોએ અનુભવી ન હતી, પરંતુ સમય જતાં ધર્મપ્રચાર અને વ્યાપારાર્થે યુરોપીય પ્રજાએ સમુદ્ર ઓળંગ્યો. અનેક ભિન્ન સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનાં લોકો એકબીજાનાં સંપર્કમાં આવ્યા. પરિણામે આચાર-વિચાર, રહેણી-કરણી, ભાષા-બોલી વગેરે જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રે આદાન-પ્રદાનની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. ૧૯મી સદીના આરંભમાં શરૂ થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી આ પ્રક્રિયાને વેગ મળ્યો.આ આદાન-પ્રદાનની પ્રક્રિયામાં તુલનાનાં તત્વનો ઉમેરો થયો, અને સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં સાહિત્યક્ષેત્ર પણ અપવાદ ન રહ્યું. સાહિત્ય ક્ષેત્રે તુલનાત્મક

અભિગમ કેટલે અંશે સ્વીકાર્ય એ બાબતે અનેક વાદ-વિવાદો થયા. લેન કૂપરે તો ‘Comparative Literature’ ને ‘A bogus term’ તરીકે ઓળખાવી.^૩ એમણે એવો નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે, પ્રસ્તુત સંજ્ઞાનું વ્યાકરણ પણ ખોટું છે અને અર્થ પણ શૂન્ય છે’; વધુમાં એમને આ સંજ્ઞા એટલી હાસ્યાસ્પદ લાગે છે કે તેઓ કહે છે કે ‘You might as well permit yourself to say ‘comparative potatoes or comparative husks’ (તમે વધુમાં કદાચ ‘તુલનાત્મક બટાકા’ કે ‘તુલનાત્મક ફોતરાં’ જેવાં શબ્દપ્રયોગ પણ કરવાની છૂટ લો.)^૪

‘Comparative Literature’ એ સંજ્ઞામાં રહેલી ગૂંચવણ પ્રત્યે ધ્યાન દોરતાં રેન વેલેક જેવાં તુલનાવાદી વિવેચક પણ સ્વીકારે છે કે ;

“The term ‘Comparative Literature’ is troublesome and indeed , one of the reasons why this important mode of literary study has had less than the expected academic success.”

(તુલનાત્મક સાહિત્ય સંજ્ઞા એ જટિલ છે અને ખરેખર એટલે જ આ મહત્વની સાહિત્યિક અભ્યાસ પદ્ધતિને અપેક્ષિત શૈક્ષણિક સફળતા નથી મળી.)^૫

અંગ્રેજી સાહિત્યના એક વિદ્વાન બિજયકુમાર દાસ તો ‘Comparative Literature’ એ સંજ્ઞાનો સંપૂર્ણ છેદ ઉડાવી દેતાં કહે છે,

“I should say that the term ‘Comparative Literature’ is a misnomer because there is no such literature called ‘Comparative Literature...’”

(મારે કહેવું જોઈએ કે ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ એ નામ જ ખોટું છે, કારણકે તુલનાત્મક સાહિત્ય કહી શકાય એવું કોઈ સાહિત્ય જ નથી.)^૬

આમ, ભારત દેશમાં પણ તુલનાત્મક સાહિત્ય એ ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે. એક હિન્દી વિદ્વાન નામવરસિંહજી કહે છે;

“તુલનાત્મક સાહિત્ય વધુ નાનો વિષય છે.....પશ્ચિમમાં તુલનાત્મક સાહિત્ય મૃત:પ્રાય થઈ ગયું છે. તુલનાત્મક સાહિત્ય મરી ગયું તો નથી. નવી બ્રાન્ડ અને નવાં નામે પુર્નજીવિત થઈ ગયું. એટલે અમેરિકામાં હવે એ ઓળખાય છે કલ્ચરલ સ્ટડીઝને નામે, ટ્રાન્સલેશન થિયરીઝ કે ટ્રાન્સલેશન સ્ટડીઝનાં નામે પણ ઓળખાય છે. હવે પાછી મલ્ટી કલ્ચરાલિઝમની વાતો પણ થવા લાગી છે. એટલે કે લિટરેચર શબ્દ બહુ સામાન્ય થઈ ગયો અને કલ્ચર શબ્દ બહુ સન્માનનીય થઈ ગયો લાગે છે. ‘સંસ્કૃતિ’ સાંભળતા જ આપણને લાગે કે કોઈક મોટી સાંસ્કૃતિક વાત હશે એટલે તુલનાત્મક સાહિત્ય મરી ગયું અને હવે એ લોકો એને કલ્ચરલ સ્ટડીઝ કહે છે.”^૭

બીજાં એક ભારતીય વિદ્વાન ડો. ગણેશદેવી પણ નોંધે છે કે ,

“તુલનાત્મક સાહિત્ય એ આજકાલ બહુ પ્રયોજાતી હોય એવી અભ્યાસશિસ્ત નથી....પ્રાચીન દેશોમાં પણ તુલનાત્મક સાહિત્ય અભ્યાસશિસ્તની પૂર્વે હતી તેવી ચડતી જોવામાં આવતી નથી.”^૮

તુલનાત્મક સાહિત્યની સંજ્ઞા અને અભ્યાસશિસ્ત તરીકેની સ્વીકૃતી અંગે વિદ્વાનોમાં મતમતાંતર છે એના મુખ્ય કારણો એ છે કે તુલનાત્મક સાહિત્ય એ સ્વતંત્ર સાહિત્યિક સ્વરૂપ ન રહેતાં અન્ય સાહિત્ય પર આધારિત વિવેચનાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. આ ઉપરાંત એમાં એક કરતાં વધુ સાહિત્યનો સમાવેશ થતો હોવાથી એનું ફલક ખૂબ વિશાળ બને છે. તેથી તેની સંજ્ઞા અને સ્વરૂપને આકાર આપી એને એક વિવેચનાત્મક પદ્ધતિશાસ્ત્ર તરીકે વિકસાવવું ખૂબ મુશ્કેલ બને છે. આથી પ્રા. ડો. અશ્વિન દેસાઈ તુલનાત્મક સાહિત્યનાં સૈધ્ધાંતિક પક્ષે એલિયટનું સૂચન ટાંકતાં કહે છે; ‘there is no method except to be very intelligent’ તેમ છતાં તુલનાત્મક સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રવર્તમાન અનેક વાદ-વિવાદ વિરોધ વચ્ચે પણ વિદ્વાનોનો એવો પણ પક્ષ છે કે જે આ પ્રાયોગિક સાહિત્યિક પદ્ધતિની પ્રબળતાથી તરફેણ કરે છે. ઉલરીચ વેઈસ્ટરીન (Ulrich Wessterin) ના મત મુજબ

ફ્રાંસમાં તુલનાત્મક સાહિત્યના સ્વરૂપને વ્યવસ્થિત આકાર આપવાનો સૌપ્રથમ પ્રયાસ જીન-જેકસ એમ્પર (Jean Jacques Ampere) અને એબલ ફ્રેંકોઈસ વિલમેને (Abel Francois Villemain) કર્યો. અને તેથી એ બેમાંથી કોઈ એકને તુલનાત્મક સાહિત્યનાં પિતા ગણી શકાય.^૯ ત્યારબાદ ઇ.સ. ૧૮૪૮માં મેથ્યુ આર્નોલ્ડે એવું વિધાન કર્યું કે;

“Every critic should try and possess one great literature at least , besides his on , and more unlike his own the better.” અને બિજય કુમાર દાસનું માનવું છે કે મેથ્યુ આર્નોલ્ડના ઉપરોક્ત વિધાનમાં જ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસનું બીજારોપણ થયું.^{૧૦}

ઇ.સ. ૧૯૦૦માં ફર્ડીનંડ બ્રુનેટીરે નીચે પ્રમાણે અવલોકન રજૂ કર્યું :

“.....the history of Comparative Literature will sharpen in each one of us, French or English or German the understanding of the most national characteristics of our great writers. We establish ourselves only in opposing; we are defined only by comparing ourselves to others ; and we don't know ourselves when we know only ourselves.”

(“તુલનાત્મક સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભલે આપણે ફ્રેંચ, ઈંગ્લીશ કે જર્મન હોઈએ- આપણા મહાન લેખકોની રાષ્ટ્રીય લાક્ષણિકતાઓની આપણી સમજ તિક્ષણ કરશે.આપણે આપણું સ્થાન સાપેક્ષ પણે જ સ્થાપિત કરીએ છીએ; અને જ્યારે આપણી ઓળખ માત્ર સ્વ પૂરતી જ સિમિત હોય ત્યારે આપણે આપણા સ્વને ઓળખતાં જ નથી.”)^{૧૧}

ઉપરોક્ત અવલોકન આપણને કિપલીગના કાવ્ય, ‘The English Flag’ ની પ્રખ્યાત પંકિતની યાદ અપાવે છે. અને એ છે; “And what should they know of England who only Engand know?”

સાહિત્યિક અભ્યાસમાં તુલનાની તરફેણ કરતાં વિદ્વાનોનું દૃઢ પણે માનવું છે કે સાહિત્યકૃતિઓની તુલના દ્વારા જ આપણે સાહિત્યવિષયક તારણો ઉપર આવી શકીએ છીએ. કોઈપણ કવિ કે લેખક વિશેની આપણી સમજ હંમેશા સાપેક્ષ જ હોય છે. વિશ્વનાં કોઈપણ સાહિત્યમાં ચોક્કસ લેખકોને વધું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, જ્યારે અમુક લેખકોનું મૂલ્ય ઓછું આંકવામાં આવે છે એનું કારણ પણ વિવેચન ક્ષેત્રે વ્યાપ્ત તુલનાત્મક અભિગમ છે. ભાવક પણ જ્યારે કોઈ સાહિત્ય કૃતિનું રસપાન કરતો હોય છે ત્યારે એની શ્રેષ્ઠતાનો નિર્ણય એનાં સાહિત્યિક અભ્યાસની રૂપરેખાનાં અનુસંધાનમાં જ કરતો હોય છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે સાહિત્યની અંતર્ગત રહેલાં સાહિત્યકારોનો તેમજ સાહિત્યકૃતિઓનો ભાવક તુલનાથી વિચાર કરીને એમનું સ્થાન પોતાનાં વ્યક્તિગત ધોરણે નક્કી કરી લેતો હોય છે. સાહિત્યના ઇતિહાસનું સર્જન કરવા માટે આ પ્રકારનો તુલનાત્મક અભિગમ અનિવાર્ય બને છે કારણકે કોઈપણ સાહિત્યકૃતિની તુલના કરતાં પહેલાં સમીક્ષકને પરંપરા, વિકાસક્રમ વગેરેનો વિચાર કર્યા વિના અને સાપેક્ષ રીતે એ કૃતિનું સ્થાન નિશ્ચિત કર્યા વિના ચાલતું નથી. આ બાબતનો સ્વીકાર અંગ્રેજી સાહિત્યનાં લોન્જાઈનસથી લઈને ટી. એસ. એલિયટ સુધીનાં નામાંકિત વિવેચકો કરતાં આવ્યા છે. ટી. એસ. એલિયટ વિવેચક માટે તુલના અને પૃથ્થકરણની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકતા જણાવે છે:

“Comparison and analysis are the chief tools of the critic . It is obvious indeed that they are tools, to be handled with care ..... No poet, no artist of any art, has its complete meaning alone. His significance, his appreciation is the appreciation of his relation to the dead poets and artists. You cannot value him alone. You must set him for contrast and comparison among the dead.”

(તુલના અને પૃથ્થકરણ એ તો એક વિવેચકનાં મુખ્ય સાધનો છે જેનો એમણે કાળજીથી ઉપયોગ કરવાનો છે.....કોઈ કવિ કે કલાકારનો સંપૂર્ણ અર્થ સ્વતંત્ર પણે હોતો નથી. એના મર્મ અને મૂલ્યનો આધાર એના મૃત કવિઓ અને કલાકારો સાથેના સંબંધો ઉપર રહેલો છે. તમે એનું સ્વતંત્ર

પણે મૂલ્યાંકન કરી શકો નહીં. તમારે એની મૂત (કવિ-કલાકારો) સાથે તફાવત અને તુલના કરવી પડશે.)^{૧૨}

શ્રીમતિ સુસાન બાસનેટ તુલનાત્મક સાહિત્ય અને અનુવાદના તજજ્ઞ અંગ્રેજ મહિલા છે. એમનું માનવું છે કે તુલનાત્મક સાહિત્યનો ઉદ્ભવ ૧૯મી સદીના સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદની પ્રતિક્રિયા રૂપે થયો છે. સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદનું ઉત્તમ ઉદાહરણ મેકોલે(Macauley)ના ઇ.સ. ૧૮૩૫ માં કરેલા એક વિધાનમાં જોઈ શકાય છે:

“I have never found one among them (Orientalists) who could deny that a single shelf of a good European library was worth the whole native literature of India and Arabia. I have certainly never met with any Orientalist who ventured to maintain that the Arabic and Sanskrit poetry could be compared to that of the great European nations.”

(હું પૂર્વમાં એવા એક પણ વ્યક્તિને મળ્યો નથી જે એ વાતને નકારી શકે કે સારી યુરોપિયન લાયબ્રેરીની એકમાત્ર અભરાઈનું મૂલ્ય ભારત અને અરબ દેશોના સમગ્ર સાહિત્યના મૂલ્ય બરાબર હોઈ શકે. હું પૂર્વમાં એવા એક પણ વ્યક્તિને મળ્યો નથી જે એવું કહેવાનું સાહસ કરી શકે કે અરેબિક અને સંસ્કૃત કાવ્યની તુલના મહાન યુરોપિયન રાષ્ટ્રના કાવ્યો સાથે થઈ શકે.)^{૧૩}

પશ્ચિમમાં તુલનાત્મક સાહિત્ય સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદની પ્રતિક્રિયા છે તો ભારત જેવા દેશમાં તુલનાત્મક સાહિત્ય રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક ઓળખના આધારભૂત અંગ તરીકે ઉદ્ભવ્યું. આ સંદર્ભે ભારતીય વિદ્વાન ગણેશદેવીનું કહેવું છે:

“ભારત મેં તુલનાત્મક સાહિત્ય આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્રીયતા કે ઉદય સે સીધે જુડા હૈ । તુલનાત્મક સાહિત્ય યહાં રાષ્ટ્રીય સાંસ્કૃતિક પહચાન પર જોર ડાલને કે લિએ ઉપયોગ કિયા ગયા હૈ । યહાં રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ઓર તુલનાત્મક સાહિત્ય કે પરસ્પર વિરોધી હોને કી કોઈ સોચ નહીં હૈ ।”^{૧૪}

આમ, પશ્ચિમી વિચારધારાથી વિપરીત ભારત જેવા બહુભાષિક અને બહુ સાંસ્કૃતિક દેશમાં તુલનાત્મક સાહિત્યિક અભિગમ અનિવાર્ય છે. ભારતીય સંદર્ભમાં વિચારીયે તો ઘણાં વિદ્વાનોનું માનવું છે કે એક સાહિત્યનો વિકાસ અન્ય સાહિત્યના સહવાસમાં જ શક્ય બને છે. તેથી અલગ અલગ સાહિત્યનું સ્વતંત્ર અધ્યયન અપૂર્ણ છે.કોઈ એક ભાષાના અધ્યયન દરમ્યાન એક શોધાર્થી માટે પોતાના અધ્યયન, વિષય, ભાષા અને સાહિત્યિક પરંપરાઓથી ઉપર જઈ અન્ય બહારની વસ્તુઓ ઉપર પણ નજર દોડાવવાની જરૂરિયાત ઉભી થાય છે, કારણકે પ્રત્યેક સભ્ય સમાજમાં ઘણીવાર એવા પ્રસંગો પ્રસ્તુત થાય છે કે જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ અને સાહિત્યિક પરંપરા એકબીજાનનાં સંપર્કમાં આવે છે. અને અહીં જ તુલનાત્મક સાહિત્યની અનિવાર્યતા અનુભવાય છે.અને તેથી જ ડૉ. ઈન્દ્રનાથ ચૌધરી પણ કહે છે:

“ભારતીય સાહિત્ય એક સાંસ્કૃતિક પરિવેશમાં જીવે છે એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને જ આપણે તુલનાત્મક સાહિત્યની દિશામાં આગળ વધવું પડશે... આપણા દેશનો લેખક એક સ્તર પર તો જીવે છે....આથી જ આ દેશમાં આપણે કોઈ વાત આઈસોલેશનમાં ન કરી શકીએ.”^{૧૫}

ઉમાશંકર જોષીએ ઈ. સ. ૧૯૮૮ ની આસપાસ સાહિત્ય અકાદમીના ઉપક્રમે The Idea of Indian Literature ના વિષય ઉપર બે વ્યાખ્યાનો રજૂ કર્યા હતાં.પહેલાં વ્યાખ્યાનના મધ્યભાગમાં એમણે એવો સૂર વ્યક્ત કર્યો હતો કે ભારતીય ભાષાઓમાંથી કોઈ એક ભાષાના સાહિત્યનું અધ્યયન કે અધ્યાપન અન્ય ભાષાના સાહિત્યો સંદર્ભો વિના કરવાનું વિશેષ ફલપ્રદ બની રહેતું નથી. એમણે તુલનાત્મક અધ્યયન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતાં જણાવ્યું કે;

“The need for comparative study is being regarded as indispensable for the fullest understanding and appreciation of the literature in an Indian language.A new discipline that of comparative Indian literature is in the process of evolving. The idea of Indian literature and the idea of comparative Indian literature seem to be so inextricably interwoven that

even if there were no discipline called comparative literature, we, culturally situated as we are in India today, would have had to invent one, it would seem at long last the idea of Indian literature has found its raison d'etre.”

(ભારતીય ભાષાના સાહિત્યની સંપૂર્ણ સમજ અને મૂલવણી માટે તુલનાત્મક સાહિત્યની જરૂરિયાતને અનિવાર્ય ગણવામાં આવે છે. તુલનાત્મક સાહિત્યની નવી અભ્યાસશિસ્ત ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં છે. ભારતીય સાહિત્ય અને તુલનાત્મક સાહિત્યનો વિચાર એકબીજામાં એટલાં ગાઢ રીતે વણાયેલા છે કે જો તુલનાત્મક સાહિત્ય નામે કોઈ અભ્યાસશિસ્ત ન હોત તો પણ આપણી સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિને આધીન એવી કોઈ અભ્યાસશિસ્તની શોધ કરવી પડત જે લાંબા સમયે ભારતીય સાહિત્યએ પોતાના અસ્તિત્વનું મૂળ શોધી કાઢ્યું હોય એવું લાગે છે.)^{૧૬}

આમ, ઉમાશંકર જોષીનાં મત પ્રમાણે ભારતની સાંસ્કૃતિક અને ભાષાક્રિય વૈવિધ્યનાં સંદર્ભમાં તુલનાત્મક સાહિત્યિક અભિગમ અત્યંત જરૂરી બને છે. માટે વિશ્વનાં અન્ય દેશોમાં જ્યાં માત્ર એક જ ભાષાનું ચલાણ પ્રવર્તમાન હોય, ત્યાં તુલનાત્મક સાહિત્યનો ઉદ્ભવ ન થયો હોત તો પણ ભારત દેશમાં આ નવી અભ્યાસશિસ્તને વિકસાવવી અનિવાર્ય બની હોત એવું એમનું માનવું છે. અન્ય વિદ્યાભ્યાસો અને શાસ્ત્રોમાં આ પદ્ધતિનો વિનિયોગ જુદાજુદા સમયે થવા પામ્યો છે. પરંતુ સાહિત્ય ક્ષેત્રે આ પદ્ધતિ પ્રયોજવામાં વધુ વિલંબ થયો હોય એવું તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસની પરંપરાનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે. તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસની શરૂઆત એક સૈકા પૂર્વે થઈ હોય એમ લાગે છે, એનો કિંચિત્ વિકાસ છેલ્લાં કેટલાંક દાયકામાં થવા પામ્યો છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રે આ પદ્ધતિએ હજુ સુધી એનું અંતિમ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું નથી. પરિણામે, તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસીએ આ ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારની મૂંઝવણો અને અસ્પષ્ટતાઓનો સામનો કરવાનો રહે છે. જ્યારે કોઈ નવા સાહિત્યિક સ્વરૂપ કે અભિગમનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યારે તેની સંજ્ઞા, સ્વરૂપ અને અભ્યાસક્ષેત્ર બાબતે હકારાત્મક અને નકારાત્મક વાદ-વિવાદો થાય એ સ્વાભાવિક છે અને એ પ્રમાણેનાં વાદ-વિવાદો થવા એ પણ એના વિકાસની પ્રક્રિયાનો જ એક ભાગ છે.

વિશ્વસાહિત્ય અને તુલનાત્મક સાહિત્ય :

જર્મન કવિ ગ્યૂઇથેએ વિશ્વસાહિત્ય વિશેની પોતાની વિભાવના રજૂ કરતી વખતે વિશ્વસાહિત્ય માટે ‘weltiliteratur’ શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો.^{૧૭} આ વિભાવનામાં માત્ર ભૌગોલિક સંદર્ભ જ ન હતો પરંતુ એમાં રસલક્ષી અને માનસશાસ્ત્રીય સંદર્ભો પણ સંકળાયેલા હતાં. વિશ્વમાં આવેલાં તમામ રાષ્ટ્રોની આધ્યાત્મિક ભૂખ વિશ્વસાહિત્યનાં જ્ઞાન દ્વારા સંતોષી શકાય એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. વિશ્વસાહિત્ય વિશેની પોતાની વિભાવના દ્વારા તેઓ એવો આગ્રહ સેવતા હતા કે મનુષ્યજાતિમાં જે સર્વકાલીન અને સાર્વત્રિક છે તેને વિશ્વના બધાં જ સર્જકો પોતાના સર્જનમાં શબ્દબદ્ધ કરે અને આ પ્રકારનું આલેખન ઉત્કૃષ્ટ રસલક્ષી સ્તરે જ કરે. વિશ્વસાહિત્યની પોતાની વિભાવનામાં ગ્યૂઇથે સર્જકની સર્જનાત્મકતા ઉપર ભાર મૂકે છે. એમણે ઇ. સ. ૧૮૨૭માં કહ્યું કે;

“National literature is now rather an unmeaning term. The epoch of world literature is at hand and every one must strive to hasten its approach.”

(રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય એ હવે અર્થહીન સંજ્ઞા છે. વિશ્વસાહિત્યનો સમય આવી રહ્યો છે અને એના આગમનને વહેલી તકે વધાવવા માટે દરેક જણે પ્રયત્ન કરવો પડશે.)^{૧૮}

ગ્યૂઇથેના ઉપરોક્ત વિધાનમાં આપણને એની દૂરંદેશીતાના દર્શન થાય છે. ગ્યૂઇથેના આ ભાવિદર્શન અંગે પ્રતિભાવ આપતા હોર્સ્ટ રુડિજર કહે છે;

“The idea of world literature signifies reattachment to buried cosmopolitan tradition. The deprovincialization of literary studies working together for a spiritual and social consciousness appropriate to the age.”

(વિશ્વસાહિત્યનો ખ્યાલ વિલુપ્ત થયેલી વિશ્વરૂઢિઓ સાથે પુનઃસંધાન સાધવાનો, સાહિત્યિક અભ્યાસોનું નિષ્પ્રાંતિકરણ કરવાનો અને યુગને અનુરૂપ આધ્યાત્મિક અને સામાજિક સભાનતા માટે સહિયારો પુરુષાર્થ સૂચવવાનો છે.)^{૧૯}

આ વિધાનના સંદર્ભમાં સમજી શકાય કે ગ્યૂઈથે સાહિત્યને બધાં પ્રકારની સંકુચિતતામાંથી મુક્ત કરવાની મહત્વકાંક્ષા ધરાવતા હતા. એમની આ એક ઉદાત્ત અને ભવ્ય ભાવના હતી. જુદાંજુદાં અનેકવિધ સાહિત્યોના સમન્વયનો એમાં આદર્શ રહેલો હતો. આ ઉપરાંત ગ્યૂઈથે એવું પણ દર્શાવવા માંગતા હતા કે રાષ્ટ્રો વચ્ચે સાહિત્ય દ્વારા કે રાષ્ટ્રવાદની સંકુચિતતાને લીધે જે વૈમનસ્યનો વ્યાપ થાય છે એ તદ્દન હીન બાબત છે. આથી જ એમણે રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય નહિ, પરંતુ વિશ્વસાહિત્યનું ગૌરવ વધારવાની વાત કરી.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની દૃષ્ટિમાં ‘વિશ્વમાનવ’ હતો. એમણે પણ વિશ્વમાનવના સંદર્ભમાં સીમાઓને અતિક્રમી જવાનું વલાણ દાખવ્યું. એમનું માનવું હતું કે સાહિત્યસૌંદર્યના આનંદ અનુભવ દ્વારા સીમાઓને અતિક્રમી જવાનું સરળ બને છે. એમણે પણ વિશ્વસાહિત્યની વાત કરી. ગ્યૂઈથે અને રવિન્દ્રનાથ બંનેએ રાષ્ટ્રવાદના એક જ રાષ્ટ્રના સીમાડામાં બંધાઈ રહેવાની વાતનો અનાદર કર્યો. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે રાષ્ટ્રોની સીમાથી પર એવા એક વિશ્વમાનવની સુંદર કલ્પના રજૂ કરી છે. તેઓ કહે છે કે – “આ પ્રમાણે માનવ પોતાના પ્રયોજનના સંસારની બરાબર પાસેપાસે જ એક પ્રયોજન હીન સાહિત્યનો સંસાર રચી રહ્યો છે.” અને એમના મત મુજબ આ પ્રકારનું પ્રયોજનહીન સાહિત્ય જ ચિરંજીવી બને છે અને એમાં પ્રગટ થતો માનવ સ્થળકાળથી મુક્ત એવો આદર્શ માનવી બને છે. તેઓ જણાવે છે કે “માનવમાં જે કંઈ મહાન છે, જે કંઈ નિત્ય છે, જે કામકાજમાં જ ક્ષીણ થઈ જતું નથી તેજ માનવ સાહિત્યમાં સ્થાન પામીને આપમેળે માનવના વિરાટ સ્વરૂપને ઘડે છે.” આ પ્રમાણેની પ્રાસ્તાવિક ભૂમિકા બાંધ્યા પછી તેઓ વિશ્વસાહિત્યની પોતાની વિભાવના રજૂ કરે છે: “સાહિત્યમાં મનુષ્ય પોતાના આનંદનો કેવી રીતે આવિર્ભાવ કરે છે અને એ આવિર્ભાવનાં જૂજવાં સ્વરૂપો દ્વારા માનવાત્મા પોતાનું કયું નિત્યરૂપ દર્શાવવા ઈચ્છે છે એ જ વિશ્વસાહિત્યમાં યથાર્થ જોવાનો વિષય છે.” આ રીતે ટાગોર સાહિત્યસૃષ્ટિને સર્જકનિરપેક્ષ, સમયનિરપેક્ષ, સ્થળનિરપેક્ષ રીતે

વૈશ્વિક સંદર્ભમાં જોવાની અને માણવાની હિમાયત કરે છે. અંતે તેઓ એવું જાહેર કરે છે કે, વિશ્વસાહિત્યમાં વિશ્વમાનવને જોવાનો દૃઢ નિશ્ચય આપણે કરીશું : પ્રત્યેક લેખકની રચનામાંથી તેની સમગ્રતાને ગ્રહણ કરીને, તે સમગ્રતામાં સમસ્ત માનવજાતિના આવિર્ભાવનાં પ્રયત્નનો મેળ સાધીશું - એવો સંકલ્પ કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે.”²⁰

ઉપરના અવતરણો ઉપરથી જોઈ શકાય કે ટાગોરની વિશ્વસાહિત્યની વિભાવના અને ગ્યૂઈથેના ‘weltliteratur’ની વિભાવનામાં ઘણી સમાનતા રહેલી છે. એમણે વિશ્વમાનવની સંકલ્પના એક ભાવાત્મક ભૂમિકા ઉપર રજૂ કરી છે. અને આ ભૂમિકા ઉપર નિર્માણ થતા વિશ્વમાનવની સંકલ્પના જ ટાગોરની વિશ્વસાહિત્યની વિભાવનાનું કેન્દ્રબિંદુ છે. વિશ્વસાહિત્યમાં વૈયક્તિકતા નહી, પરંતુ સમગ્રતાનો મહિમા રહેલો છે. એમાં કોઈ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ નહી, પરંતુ વિશ્વમાનવને જોવાનો પ્રયત્ન રહેલો છે.

ગ્યૂઈથે અને ટાગોર ઉપરાંત વિશ્વના અનેક વિદ્વાનોએ વિશ્વસાહિત્ય વિશે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. મેથ્યુ આર્નોલ્ડે વિશ્વસાહિત્ય જેવી સંજ્ઞા પ્રયોજ્યા વગર વિશ્વના સાહિત્યના પરિશીલન અને તેમાં રહેલા ઉત્તમ અંશોના પ્રચાર અને પ્રસારની વાત કરતા કહ્યું કે વિવેચન એટલે વિશ્વમાં જે ઉત્તમ જણાય છે અને ગણાય છે તેના અભ્યાસ અને પ્રચારનું નિર્મમ સાહસ.²¹ મેથ્યુ આર્નોલ્ડ પણ સંકુચિત સાહિત્યિક દષ્ટિકોણમાંથી બહાર નીકળીને, રાષ્ટ્રોના મર્યાદિત સીમાડા ઓળંગી જઈ સાહિત્ય દ્વારા માનવજાતની એકતા અનુભવવી વગેરે તરફ નિર્દેશ કરે છે.

એચ. એમ. પોઝનેટ ઈ.સ. ૧૮૮૬માં ‘Comparative Literature’ નામનો ગ્રંથ પ્રગટ કરે છે. જેમાં તેઓએ વિશ્વસાહિત્ય એટલે શું એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે. પોઝનેટે વિશ્વસાહિત્યના ત્રણ લક્ષણો ગણાવેલા છે: (૧)સાહિત્યની સનાતનતા (૨)ચિંતનાત્મક વિવેક બોધ (૩)બાહ્ય પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય સાથેના એના સંબંધોનું સૌંદર્યલક્ષી આસ્વાદન.²² સાહિત્યનું સર્જન કરતી વખતે સર્જક પોતાની અંગત માન્યતા, વલણો, દષ્ટિકોણ વગેરેથી અલિપ્ત એવું સર્વસાધારણ

સાહિત્યનું સર્જન કરવાની ઉત્કંઠા ધરાવતો હોય છે અને જો સર્જક આવું ઉદાર વલણ દાખવે તો પોતાના સાહિત્યને વિશ્વસાહિત્યના સ્તરે લઈ જઈ શકે.તેથી જ પોઝનેટ વિશ્વસાહિત્યના પ્રથમ લક્ષણ તરીકે સાહિત્યની સનાતનતા કે ચિરંજીવીતાને ગણાવે છે.બીજી લાક્ષણિકતા પ્રમાણે ભાષા જ પ્રારંભિક અભ્યાસનો વિષય બને છે.આમાં ધર્મગ્રંથો કે અન્ય સાહિત્યગ્રંથોની ભાષાના અભ્યાસ પર વધુ ઝોક આપવામાં આવે છે.ત્રીજી લાક્ષણિકતા પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય જાતિના સંબંધો અનંતકાળથી ચાલ્યા આવે છે, તેથી તેના સૌંદર્યલક્ષી અભ્યાસ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.વિશ્વસાહિત્યની આ ત્રણ લાક્ષણિકતાઓ સાહિત્ય સર્જનની પ્રવૃત્તિને વિશાળ ફલક પર લઈ જાય છે અને એક નૂતન અભિગમ જાગૃત કરે છે.

વિશ્વસાહિત્યની આપણે જે ઉપર વિભાવના જોઈ, તેણે ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ની આધુનિક વિભાવનાના નિર્માણ પાછળ પ્રેરક બળ તરીકે કામ કર્યું હતું. વિશ્વસાહિત્યની વિભાવનાએ તુલનાત્મક સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસ માટે એક મંચ પૂરો પાડ્યો હતો. વિશ્વસાહિત્યની વિભાવના જે રીતે બંધાય તેમાં તુલનાત્મક સાહિત્યની અસ્પષ્ટ અને આછી સમજ ભળેલી હતી, જે કાળક્રમે સુસ્પષ્ટ અને સુરેખ બનીને આજે તો સાહિત્યના વિવિધ અધ્યયન-ઓજારોમાંના એક ઓજાર તરીકે ઉપસી આવેલી છે. ગ્યૂઈથેએ વિશ્વસાહિત્યની જે વાત કરી હતી તેમાં તુલનાત્મક સાહિત્યના ઘણાં વિભાવો રહેલાં છે. એમના અભિગમમાં રાષ્ટ્રીય પરંપરાની સાથે સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય પરંપરા વિશે પણ સભાન રહેવાની વાત સંકળાયેલી હતી.ભિન્નભિન્ન સાહિત્યો વચ્ચે મુક્તપણે આદાન-પ્રદાનની પ્રક્રિયા થાય એ વાતને એમણે જરૂરી ગણી હતી. આધુનિક તુલનાત્મક સાહિત્યના મૂળિયાં ઉપરોક્ત વિદ્વાનોની વિશ્વસાહિત્યની વિભાવના સાથે જોડાયેલાં છે.

તુલનાત્મક સાહિત્ય : સંજ્ઞા અને સંકેત

‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’એ અંગ્રેજી ‘Comparative Literature’નો ગુજરાતી અનુવાદ છે. ‘Compare’ શબ્દનો અર્થ થાય છે : ‘To examine the mutual relation of’, ‘To

bring into comparision’, સરખાવી જોવું, મુકાબલો કરવો, તુલના કરવી.^{૨૩} અંગ્રેજીમાં પ્રયોજાતો ‘Comparative’ મૂળ લેટિન શબ્દ ‘comparativus’ માંથી ઉતરી આવેલો છે, જે લેટિન ભાષામાં પણ ‘તુલનાત્મક’ એવા વિશેષણપદ તરીકે જ પ્રયોજાય છે. ઈંગ્લેંડમાં ‘Comparative Literature’ એવો શબ્દપ્રયોગ સૌપ્રથમવાર મેથ્યુ આર્નોલ્ડે ઈ. સ. ૧૮૪૮માં પોતાની બહેનને લખેલ એક પત્રમાં કર્યો હતો.^{૨૪} કોર્નવેલ યુનિવર્સીટીના લેન કુપર પોતાના વિભાગને ‘Comparative Literature’ નહિ, પરંતુ ‘The Comparative Study of Literature’ તરીકે ઓળખાવવાનો આગ્રહ રાખતા હતાં, પરંતુ આજે ‘study’ શબ્દનો લોપ થયો છે અને ‘Comparative Literature’ સંજ્ઞા સર્વસ્વીકૃત બની છે.

‘Literature’ શબ્દ ૧૯મી સદી સુધી વ્યાપક અર્થમાં પ્રયોજાતો હતો. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં ‘સાહિત્ય’ શબ્દ વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયોજાવા માંડ્યો છે. પ્રવર તેથી જ આ શબ્દના અર્થ પર પ્રકાશ ફેંકતા જણાવે છે કે;

“Literature now means (besides the body of books and articles that treat of a particular subject) literary productions as a whole.”^{૨૫}

‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ એ સંજ્ઞામાં ‘સાહિત્ય’ શબ્દ સંદિગ્ધ અર્થમાં પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે. તુલનાત્મક સાહિત્ય એ હકીકતમાં વિવેચનની જ એક પદ્ધતિ છે. વિવેચનની આ પદ્ધતિ દ્વારા સાહિત્યકૃતિઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. એ રીતે આ એક પ્રકારની અભ્યાસ પદ્ધતિ પણ છે. ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ એ સંજ્ઞાનો સંકેત સ્પષ્ટ કરતાં ધીરુ પરીખ નોંધે છે :

“તુલનાત્મક સાહિત્યનો અર્થ છે-સાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ. સાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની પ્રવૃત્તિ એટલે જ તુલનાત્મક સાહિત્ય, એક પ્રકારની વિવેચનપ્રવૃત્તિ હોય એ વિવેચનના ક્ષેત્રમાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિએ એક અલગ ઓજારનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોઈ એ એક વિવેચનની પદ્ધતિ બને છે.”^{૨૬}

તુલનાત્મક સાહિત્યનું સ્વરૂપ અને અભ્યાસક્ષેત્ર : કેટલીક વ્યાખ્યાઓના સંદર્ભમાં :

હેન્રી રિમાક, પિકોઈસ અને રુસો, એફ. ડબલ્યુ ચેંડલર, એ. ઓવન ઓલ્ડ્રિજ તથા એસ. એસ. પ્રવર જેવાં વિદ્વાનોએ તુલનાત્મક સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપી એના સ્વરૂપ અને અભ્યાસક્ષેત્રને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એફ. ડબલ્યુ. ચેંડલરે જે વ્યાખ્યા આપી છે એમાં તુલનાત્મક સાહિત્યના લક્ષણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે :

“તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસ એ વિશિષ્ટ પદ્ધતિનું અવલંબન લેનારી એક વિભાવના છે. આ વિભાવના સાહિત્ય પ્રત્યે સંપૂર્ણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જુએ છે. આ સંપૂર્ણતા જુદાં જુદાં સાહિત્યના અંશોથી સંધાયેલી હોય છે. સાહિત્યની આ વિભાવના ભાષાશાસ્ત્રથી નિરાળી છે.”^{૨૭}

ચેંડલર પોતાની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યામાં તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસને એક ‘વિશિષ્ટ પદ્ધતિ’ તરીકે મૂલવે છે અને એમની વ્યાખ્યા પરથી એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈપણ સાહિત્યનું સમગ્રલક્ષી કે સંપૂર્ણ અવલોકન કે અભ્યાસ કરવો હોય તો આ પદ્ધતિને અનુસરવું અનિવાર્ય છે. એથી જ એ ભાષાશાસ્ત્ર જે સાહિત્યના કોઈ એક જ પાસાંને આવરે છે એનાથી જુદી છે.

હેન્રી રિમાકે આપેલી તુલનાત્મક સાહિત્યની વ્યાખ્યા જહોન ફ્લેચરે પોતાના નિબંધ ‘The Criticism of Comparison’ માં નીચે મુજબ ઉદ્ધૃત કરી છે :

“Comparative Literature is the study of literature beyond the confines of one particular country, and the study of the relationships between literature on one hand and other areas of knowledge and belief, such as ..... philosophy , the social science , the science etc. on the other. In brief , it is comparison of one literature with another or others , and the comparison of literature with other spheres of human expression.”

(તુલનાત્મક સાહિત્ય એ કોઈ એક ચોક્કસ દેશના સીમાડાને અતિક્રમી જઈને થતો સાહિત્યનો એક પ્રકારનો અભ્યાસ છે, જે એક તરફથી સાહિત્ય અને બીજી તરફથી કલાઓ,

તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સમાજવિદ્યાઓ, વિજ્ઞાન, ધર્મ વગેરે જ્ઞાન અને માન્યતાનાં અન્ય ક્ષેત્રો વચ્ચેનાં સંબંધોનો અભ્યાસ છે. ટૂંકમાં, એ એક સાહિત્યની બીજાં સાહિત્ય સાથેની અને સાહિત્યની તથા માનવીય અભિવ્યક્તિના બીજાં ક્ષેત્રો સાથેની તુલના છે.)^{૨૯}

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યામાં રિમાકે તુલનાત્મક સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્ર અંગે વાત કરી છે. જહોન ફ્લેચરે પોતાના એક નિબંધમાં પિકોઈસ અને રુસોની વ્યાખ્યા પણ રજૂ કરી છે જે નીચે મુજબ છે :

“Comparative Literature : analytical description, methodical and differential comparison, synthetic interpretation of inter linguistic and intercultural literary phenomena, through history, criticism and philosophy, in order the better to understand literature as a specific function of the human mind.”

(તુલનાત્મક સાહિત્ય : સાહિત્યને માનવમનના એક વિશિષ્ટ વ્યાપાર (કાર્ય) તરીકે સમજવા માટે વિશ્લેષણાત્મક વર્ણન, પદ્ધતિસરની અને વિશિષ્ટ પ્રકારની તુલના, ઇતિહાસ, વિવેચન અને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા આંતરભાષાકીય અને આંતર-સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક ઘટનાનું સમન્વયાત્મક અર્થઘટન કરે છે.)^{૨૯}

રિમાક અને પિકોઈસ-રુસોની વ્યાખ્યા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય જ છે કે તુલનાત્મક સાહિત્યનું કાર્યક્ષેત્ર કોઈપણ દેશ, કાળ, કે ભાષા પૂરતું મર્યાદિત નથી. એ જ રીતે માત્ર સાહિત્ય પૂરતું પણ સીમિત નથી. તુલનાવાદી જ્યારે જરૂરિયાત અનુભવે છે ત્યારે એક સાહિત્યનો અન્ય સાહિત્યના સંદર્ભમાં અને અન્ય કલાઓ, વિજ્ઞાનો, સમાજવિદ્યાઓ વગેરેના સંદર્ભમાં પણ જરૂરી વિચાર કરે છે. ઓલ્ડ્રીજ પણ તુલનાત્મક સાહિત્યની ટૂંકમાં વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે :

“Briefly defined, comparative literature can be considered the study of any literary phenomenon from the perspective of more than one national literature or in conjunction with another intellectual discipline or even several.”

(ટૂંકી વ્યાખ્યા આપીએ તો તુલનાત્મક સાહિત્યને એકથી વધુ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કે બીજી કોઈ એક અથવા કેટલીક બૌદ્ધિક વિદ્યાશાખાના સંયોગમાં કોઈપણ સાહિત્યિક ઘટનાના અભ્યાસ તરીકે ગણી શકાય.)³⁰

આમ, ઓલિવિજે જે ટૂંકી વ્યાખ્યા આપી છે તેમાં પણ તુલનાત્મક સાહિત્યને એકથી વધારે રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કે બીજી કોઈ અથવા એકથી વધુ બૌદ્ધિક વિદ્યાશાખાઓના સંયોગમાં કોઈ એક સાહિત્યિક ઘટનાના અભ્યાસ તરીકે જોવાની વાત થઈ છે. એસ. એસ. પ્રવરે ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ની જે વ્યાખ્યા આપી છે તેમાં પણ તુલનાત્મક સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે :

“an examination of literary texts (including works of literary theory and criticism) in more than one language, through an investigation of contrast, analogy, provenance or influenced or a study of literary relations and communications between two or more groups that speak different language.”

(વિરોધ, સાદૃશ્ય, મૂળ સ્ત્રોત અથવા અસરની તપાસ દ્વારા એક કરતાં વધુ ભાષાઓમાંની સાહિત્યિક રચનાઓ (સાહિત્યિક સિદ્ધાંતો અને વિવેચનની કૃતિઓ સમેત) ની પરીક્ષા; અથવા જુદી જુદી ભાષાઓ બોલતાં બે કે વધુ જુથો વચ્ચેના સાહિત્યિક સંબંધો અને વ્યવહારોનો અભ્યાસ તુલનાત્મક સાહિત્યમાં થતો હોય છે.)³¹

પ્રવરની આ વ્યાખ્યામાં હેન્રી રિમાકની વ્યાખ્યાનું સંકોચન થતું જોઈ શકાય છે, કારણકે પ્રવર એક કરતાં વધારે રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓ વિશેની જાણકારી તુલનાવાદી પાસે હોવાની વાત કરે છે અને એની સાથે સાથે સાહિત્ય અને જ્ઞાનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો વચ્ચેના સંબંધોની વાત પણ એ કરે છે. પરંતુ પ્રવરના મત મુજબ, બકેટ જેવો સર્જક જ્યારે બે ભાષાઓમાં સમાન પ્રભુત્વથી સર્જન કરતો હોય ત્યારે એની રચનાઓની ચર્ચા અથવા તો સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ જેવાં બહુભાષી પ્રદેશની રચનાઓની

ચર્ચા કરવામાં (એક કરતાં વધુ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓ સાથે કામ પાડવાની વાતનો ખ્યાલ) સહાયરૂપ નહિ પરંતુ બાધારૂપ નીવડવાની શક્યતા રહેલી છે. આ પ્રકારના કિસ્સાઓમાં એક જ સર્જકના બે કે વધારે ભાષાઓમાં સર્જનોની અને એક જ પ્રદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં સર્જાયેલી કૃતિઓની ચર્ચા પણ જરૂરથી થઈ શકે. ‘A Dictionary of Literay Terms’ માં જે. એ. કડન જે વ્યાખ્યા રજૂ કરે છે તેમાં પણ તુલનાત્મક સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રની વાત રજૂ થઈ છે. કડન લખે છે;

“The examination and analysis of the relationships and similarities of the literatures of the different peoples and nations.”^{૩૨}

કડનની આ વ્યાખ્યા મુજબ, તુલનાત્મક સાહિત્યમાં વિવિધ લોકો અને રાષ્ટ્રોનાં સાહિત્યોના સંબંધો અને એમના સામ્યોનાં પરીક્ષણ અને પૃથ્થકરણની વાતનો સમાવેશ થાય છે. આમ, તુલનાત્મક સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રનું ફલક ખૂબ વિશાળ છે. એ ક્યારેય એક દેશ કે એક કાળ પૂરતું સીમિત રહેતું નથી. તે એક બાજું સાહિત્ય સાથે પોતાનો સંબંધ સ્થાપિત કરે છે, તો બીજી બાજુ સાહિત્ય ઉપરાંતના અન્ય જ્ઞાનક્ષેત્રોને પણ સ્પર્શે છે. તુલનાત્મક સાહિત્ય એક જ પ્રદેશની જુદી જુદી ભાષાઓના સાહિત્યની તુલના કરવાનું પણ કામ કરે છે. જેમ કે, ભારત જેવા દેશમાં ઉપયોગમાં લેવાતી ગુજરાતી, બંગાળી, હિન્દી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં રચાયેલા સાહિત્યો વચ્ચે તુલના થઈ શકે છે. કોઈ દ્વિભાષી સર્જકની એક કરતાં વધારે ભાષાઓમાં સર્જાયેલી કૃતિઓ વચ્ચે પણ તુલના થઈ શકે છે. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં જ્યારે બે કૃતિઓની વચ્ચે તુલના કરવામાં આવે છે ત્યારે એ બે કૃતિઓના સામ્ય-વૈષમ્યની ચર્ચા પણ કરવામાં આવે છે. જે સાહિત્યકૃતિઓની તુલના કરવામાં આવે છે એમના મૂળ સ્ત્રોતની પણ ચર્ચા કરી શકાય. તુલનાત્મક સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં માત્ર સર્જનાત્મક સાહિત્યકૃતિઓનો જ સમાવેશ થાય છે એવું નથી, પરંતુ એના કાર્યક્ષેત્રમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોની કે વિવિધ સાહિત્યિક વાદવલણો અને ચળવળોની તુલના પણ સંભવી શકે છે. આ બધાં ઉપરાંત જે ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ તુલનાત્મક સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં થાય છે તે છે:

૧. અસર (Influence)

૨. સાદૃશ્ય (Affinity)

૩. પરંપરા (Tradition)

આ ત્રણ તત્ત્વો એવાં છે જે તુલનાત્મક સાહિત્યિક અભ્યાસમાં અનિવાર્ય ગણાય છે. તેથી આપણે આ ત્રણ તત્ત્વોની વિગતે ચર્ચા કરીશું.

૧. અસર (Influence)

કોઈપણ તુલનાવાદી માટે અસરનો અભ્યાસ કરવો અનિવાર્ય બની રહે છે. કોઈ એક કૃતિની અન્ય કૃતિ પર કે કોઈ એક સર્જકની અન્ય સર્જક ઉપર શી અસર થઈ છે તેની તપાસ તુલનાત્મક સાહિત્યિક અભ્યાસમાં જરૂરી બને છે. ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જકો ઉપર અન્ય કોઈ ભાષા કે દેશના સર્જકની કોઈ અસર વર્તાતી હોય તો એ તપાસવું એટલા માટે રસપ્રદ બની રહે છે કે એના ઉપરથી તુલનાવાદી અભ્યાસી કોઈ સાહિત્ય સ્વરૂપના વિકાસનો કે આસ્વાદનની પ્રક્રિયાનો એક સુરેખ આલેખ તૈયાર કરી શકે છે. અસરનો અભ્યાસ કરવા માટે તુલનાવાદી માટે સર્જક અને કૃતિના ઉદ્ભવથી માંડી આત્મલક્ષી અભ્યાસ કરવો જરૂરી બને છે. પરંતુ અસરના અભ્યાસ અંગે તુલનાવાદીઓમાં અનેક મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. કેટલાંક લોકો સાહિત્યિક અસરના અભ્યાસને જરૂરી ગણે છે, તો કેટલાંક લોકો આ પ્રકારના દૃષ્ટિકોણનો ધરાર અસ્વીકાર કરે છે. ઈસ્વીન કોપેન આ સંદર્ભમાં પોતાના એક લેખમાં લખે છે:

“What literary influence is, or whether it, even exists, has been for long a very controversial question”

(સાહિત્યિક અસર શું છે અથવા તો તે છે કે નહિ એ લાંબા સમયથી ચાલ્યો આવતો એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે.)^{૩૩}

ગ્યૂઈથે આ પ્રકારના અસરોની તપાસના પ્રશ્નનોની વિચારણાને સમયનો વ્યય માને છે. સાહિત્યિક અસરનો પ્રશ્ન સીધો જ સર્જકની મૌલિકતા સાથે ટકરાય છે.૧૮મી-૧૯મી સદીમાં ‘સર્જકની મૌલિકતા’ અથવા તો ‘સાહિત્યિક કલાકૃતિની અનન્યતા’ની વિભાવના ખૂબ દૃઢમૂળ બનેલી હતી અને આ સર્જકની મૌલિકતાની વિભાવના સાથે સાહિત્યિક અસરની વાત ટકરાય. સર્જકની મૌલિકતામાં માનનારા વિભાવનાવાદીઓએ એવી શંકા વ્યક્ત કરી કે સાહિત્યિક અસરોનો અભ્યાસ સર્જકની મૌલિકતાના પ્રશ્નને સંપૂર્ણ ન્યાય નહિ આપી શકે.

સાહિત્યિક અસરની સાથે ‘પરિણામ’ (effect) અને ‘ગ્રહણ’ (reception) જેવાં બે જુદાંજુદાં શબ્દો પણ એક કે બીજી રીતે સાંકળી લેવામાં આવ્યા હતાં. સાહિત્યિક અસરોનાં અભ્યાસમાં ક્યો સાહિત્યિક સિદ્ધાંત કાર્ય કરી રહ્યો છે એની વિશેષ વિચારણા આ પહેલાં કરવામાં આવી હતી ન હતી.સાહિત્યિક અસરની દૃષ્ટિ તો ૨૦મી સદીમાં ખૂબ પાછળથી વિકસી.આ સંદર્ભમાં - સાહિત્યિક અસરના સંદર્ભમાં - ત્રણ વિગતોની તપાસ કરવામાં આવતી હોય છે :

૧. સાહિત્યિક અસર વાસ્તવમાં શું છે?
૨. સાહિત્યિક અસરને કઈ રીતે વર્ણવી શકાય?
૩. સાહિત્યિક અસર કયા ઉદ્દેશને પાર પાડવાનું કામ કરે છે?

સાહિત્યિક અસરની આ વાતને સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા ઉપર ઈ.સ.૧૯૨૩માં ગુસ્તાવ રુડલરે રજૂ કરી.એણે કહ્યું કે સર્જકનો જે પ્રભાવ પડતો હોય તેને સાહિત્યિક અસર કહેવાય અને જે સાહિત્યિક અસરો ઝિલાય છે તેને ‘મૂલાધાર’(sources) કહેવામાં આવે છે.રુડલર એવું કહેવા માંગતા હતા કે મૂલાધાર વિના અસર સંભવી ન શકે.ઉદાહરણ તરીકે અંગ્રેજી સાહિત્યના રેસ્ટોરેશન યુગ દરમિયાન અંગ્રેજી સાહિત્યકારોના સર્જન ઉપર ફ્રેંચ સાહિત્યકારોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. એટલે કે આપણે એવું વિધાન કરીએ કે અંગ્રેજી નાટ્યકારો ઉપર મોલિયેરનો પ્રભાવ રહેલો છે, અને એના પ્રભાવ હેઠળ જ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એ યુગ દરમિયાન ‘કોમેડી ઓફ મેનર્સ’ જેવા નાટ્યસ્વરૂપનો વિકાસ થયો, તો

મોલિયેરના નાટકો મૂલાધાર બન્યા કહેવાય.મૂલાધાર હોય તો જ સાહિત્યિક અસર સંભવી શકે છે એવું રુડલરની વાતમાંથી ફલિત થાય છે.આપણા ભારતીય હિન્દી સાહિત્યમાં આચાર્ય દ્વિવેદીજી સ્વંય આદર્શવાદી હતાં અને એમણે એમના આદર્શવાદી મૂલ્યોનું જતન એ યુગના કવિઓને સુપેરે કર્યું છે.એમની આદર્શવાદિતાને કારણે જ નિરાલાની ‘જૂહી કી કલી’ કવિતા ‘સરસ્વતી’પત્રિકામાં પ્રકાશિત થઈ હતી.આમ, આચાર્ય મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીનો પ્રભાવ ૧૯૦૧-૧૯૧૮ દરમ્યાનના કવિઓ ઉપર રહ્યો હતો.એમણે હિન્દીને વ્યાકરણનિષ્ઠ બનાવવાની કોશિશ પણ ‘સરસ્વતી’ દ્વારા કરી હતી.

ઓસ્કર વેલ્ઝેલ અસરને ‘વ્યક્તિગત ગ્રહણની પ્રક્રિયા’(a process of individual reception) તરીકે ઓળખાવે છે,^{૩૪} તો જુલિયસ પીટરસન અસરને સર્જકના ‘આંતરચરિત્ર’(inner biography)^{૩૫} તરીકે ઓળખાવે છે.પીટરસન આ બાબતે સ્પષ્ટતા કરતા જણાવે છે કે, જેવી રીતે બાળપણની મન ઉપર પડેલી છાપ જેમ કે પ્રાકૃતિક દેખાવ, શિક્ષણ, ગ્રંથાલયો, પુસ્તકો, કૌટુંબિક જીવનની અસર વગેરે સર્જકના ચરિત્રનાં વિવિધ ભાગરૂપે હોય છે તેવી જ રીતે સાહિત્યિક અસર પણ સર્જકના ચરિત્રનો એક અંશ બની રહે છે.

સાહિત્યિક અસર વિશે વિદ્વાનો આજ દિન સુધી એકમત થઈ શક્યા નથી. તેથી જ સાહિત્યિક અસરોની કોઈ સૈદ્ધાંતિક વ્યાખ્યા આજ દિન સુધી બાંધી શકાઈ નથી. એટલું જ નહીં ઈટાલિયન વિદ્વાન આર્તુરો ફેરિનેલીએ ૧૯૩૦માં અસરોના અભ્યાસનો રાજકીય દષ્ટિએ અત્યંત આકરા શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો. એમનું માનવું હતું કે, અમુક સમયગાળામાં અસરો પાડનાર અને અસરો ઝિલનાર પરિબળોનો અને સર્જકોની અસર અંગેનો અભ્યાસ કરવો એટલે કોઈ એક રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની તે ગાળાની સબળતા કે નિર્બળતાનો અભ્યાસ બની રહેશે.^{૩૬} આ પ્રકારનો અભ્યાસ ક્યારેક નકારાત્મક દષ્ટિથી થાય એવું પણ સંભવી શકે. અસર ઝીલનાર સાહિત્ય નબળું અને અસર પાડનાર સાહિત્ય વધારે બળવાન એવી એક ભ્રાંતિ પણ જન્મે છે.કેટલાંક રાજદ્વારી લોકો ‘શૈક્ષણિક

રહેવાળો’ બનીને પોતાના રાષ્ટ્રના સાહિત્યની અસર અન્ય રાષ્ટ્રના સાહિત્ય પર પડતી હોય એને એક રાજકીય મોભાનું પ્રતિક માનશે અને પોતાના રાષ્ટ્રના સાહિત્ય પર બીજા રાષ્ટ્રના સાહિત્યની અસર ને તરત જ નકારી દેશે. આ રીતે સાહિત્યિક અસરોનો આખો પ્રશ્ન રાજકીય દૃષ્ટિથી રંગાઈ જવા પામે છે અને પરિણામે એ શુદ્ધ સાહિત્યિક પ્રશ્ન બનતો અટકી જતો જોવા મળે છે. સાહિત્યિક અસરના પ્રશ્નને આ રીતે કઢંગી રીતે જોવાથી તો સંકુચિતતા કે વિકૃતિ જ પ્રગટ થાય. આખરે કોઈપણ રાષ્ટ્રના સાહિત્યે કે સાહિત્યકારે જો વિકાસ સાધવો હોય તો તેને પોતાની જ ચાર દિવાલોમાં પુરાઈ રહેવાનું હરગીઝ પોસાય નહીં. અન્ય પ્રદેશના, અન્ય દેશના સાહિત્ય અને સાહિત્યકારના અભ્યાસ વિના તે અધુરાં રહી જવાની જ શક્યતા રહે છે. બીજાં પ્રદેશ કે બીજાં દેશના સાહિત્ય કે સાહિત્યકારના અભ્યાસને લીધે સાહિત્યિક અસર ઝીલવાનું થાય તો તે સહજ છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અસરોના અભ્યાસને સ્વીકૃતિ મળી છે. સાયમન ઝેને ઇ.સ. ૧૯૬૮માં સાહિત્યિક ‘અસર’ના અભ્યાસને તુલનાત્મક સાહિત્યના પ્રાણરૂપે ઓળખાવતાં લખ્યું છે:

“Comparative literature studies, the influence authors or the literatures of different nations, have exerted on one another, as well as the diffusion of such influences. The national point of departure is never allowed out of sight, and this studies often go into minute particulars.”

(તુલનાત્મક સાહિત્ય ખાસ કરીને અથવા વિવિધ રાષ્ટ્રોનાં સાહિત્યોએ જે પરસ્પર અસર પાડી હોય છે તેનો તથા આ પ્રકારની અસરોના તથા આ પ્રકારની અસરોના ફેલાવાનો અભ્યાસ કરે છે. રાષ્ટ્રીય પ્રસ્થાન બિંદુને આ અભ્યાસમાં કદીય ધ્યાન બહાર રાખવામાં આવતું નથી અને આ પ્રકારના અભ્યાસો ઘણુંખરું સૂક્ષ્મ વિગતોમાં ઉતરે છે.)^{૩૭}

કલોડીઓ ગીલેન સાહિત્યિક અસરને માનસશાસ્ત્રીય પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખાવે છે.^{૩૮} એમના મતે સાહિત્યિક અસરો મોટેભાગે માનસિક પ્રક્રિયાના ફલ સ્વરૂપે હોય છે. ઘણાં સમય પહેલાં કોઈ કૃતિ વાંચી હોય અને લાંબા ગાળે સર્જક જ્યારે સર્જન કરવા બેસે ત્યારે અગાઉ જે

કૃતિઓનો અભ્યાસ એણે કર્યો હોય એની જાણે-અજાણ્યે મન ઉપર પડેલી છાપ એની કૃતિમાં સંક્રાંત થાય ત્યારે આ અસરની સર્જકને ખબર પણ ના હોય. સાહિત્યિક અસર સંદર્ભે બાલકીઅન ‘નિષેધાત્મક અસર’ એવો શબ્દ પ્રયોજે છે.^{૩૯} કોઈ દેશ કે પ્રદેશની કોઈ કૃતિ કે કર્તાની લોકપ્રિયતા બીજા પ્રદેશ કે દેશના સાહિત્યકાર કે સાહિત્યકૃતિ સામે અવાજ ઉઠાવે અને એની અસરમાંથી મુક્ત થવા માટે અન્ય માર્ગ ગ્રહણ કરે એને માટે બાલકીઅન નિષેધાત્મક અસર એવો શબ્દ યોજે છે. એસ. એસ. પ્રવર આ પ્રકારના શબ્દો વાપરવા સામે ખેદ વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે આ વસ્તુ સુખદ નથી. ૧૭મી સને ૧૮મી સદીનાં ફ્રેન્ચ નાટકોને નકારવાની જે ક્રિયા થઈ તેને જર્મન લેખકો લેસિંગ અને સ્લેગલ ‘નિષેધાત્મક અસર’ દૃષ્ટાંત તરીકે ઓળખાવે છે. જેમ કે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ‘સેન્ટિમેન્ટલ કોમેડી’ એ એવા પ્રકારનું નાટક છે જેનો ઉદ્ભવ ‘કોમેડી ઓફ મેનર્સ’ માં નિરૂપાતી વધુ પડતી અસ્થિલતા, અનૈતિકતા અને અસભ્યતાની પ્રતિક્રિયારૂપે ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૮મી સદીમાં થયો હતો. તો આ પ્રકારની પ્રતિક્રિયાને નિષેધાત્મક અસરનું જ ઉદાહરણ ગણી શકાય.

ઉપરની ચર્ચા ઉપરથી જોઈ શકાશે કે તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અસરોના અભ્યાસ અંગે તથા એની વિભાવના સંદર્ભે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ વ્યક્ત થયેલા છે. સાહિત્યિક અસરોનું મુખ્ય લક્ષ્ય અસરોને સર્જક કેવી રીતે આત્મસાત્ કરીને પોતીકી રીતે સર્જનકાર્યને પ્રગટ કરે છે એ વાતને નિરખવાનું હોય છે. કોઈપણ સર્જક સાહિત્યિક અસરોને ગ્રહણ કર્યા પછી પણ પોતાના સર્જનને પોતાની મૌલિકતાનો કેવો સ્પર્શ આપે છે એનો અભ્યાસ કરવામાં જ કોઈપણ તુલનાવાદી રસ દાખવશે. બાલકીઅને પણ પોતાના લેખમાં આજ વાત કહેલી છે કે, જો અસરનો અભ્યાસ અસર ઉછીની લેનારની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓને સ્પષ્ટ કરવામાં એટલે કે એ અસરમાંથી લેખક મુક્ત બનીને પોતાની મૌલિકતા કેવી રીતે શોધી લે છે એ વાત કરવામાં સ્પષ્ટ ન થાય કે સફળ ન થાય તો કોઈ ને પણ આ પ્રકારની સાહિત્યિક અસરનો અભ્યાસ વ્યાજબી છે કે નહીં એ પ્રકારના આશ્ચર્ય તરફ દોરી જાય છે. પ્રેવરે પણ એ સંદર્ભમાં નોંધ્યું છે કે;

“એક લેખકની બીજા લેખક પરની અસરને મૂલવવા સારું આપણે સ્પષ્ટ સંદર્ભથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. પરંતુ એ માટે આપને સંકુચિત દૃષ્ટિકોણ કદી અપનાવવો ન જોઈએ. એક વાર જે વિચાર આત્મસાત્ થઈ જાય છે તે વિચાર તેના મૂળ સ્ત્રોતથી ક્યાંય દૂરની નીકોમાં સહજ રીતે જ વહેવા લાગે છે.”^{૪૦}

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે સાહિત્યિક અસર એ અસર ઝીલનારમાં ઓગળી જવી જોઈએ. સાહિત્યિક અસરના અભ્યાસમાં એક તરફ એક જ રાષ્ટ્રના વિવિધ સાહિત્ય અને લેખકોની અન્ય લેખકો અને લખાણ પર પડેલી અસરોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તો બીજી તરફ એક રાષ્ટ્રના લેખકો પર અન્ય રાષ્ટ્રના લેખકોની પડેલી અસરોનો અભ્યાસ પણ કરવામાં આવે છે.

૨ . સાદૃશ્ય : (Affinity)

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં જેમ સાહિત્યિક અસરોના અભ્યાસનું મહત્વ છે તે જ પ્રમાણે સાદૃશ્યનું મહત્વ રહેલું છે. સાદૃશ્ય માટે ગુજરાતીમાં ‘સાધર્મ્ય’ શબ્દ પણ પ્રયોજાય છે. સાદૃશ્ય માટે અંગ્રેજીમાં analogy અને parallels જેવાં શબ્દો પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. એ.ઓ.વેન ઓલ્ડ્રીજનું એવું સ્પષ્ટ પણે માનવું છે કે સાહિત્યિક અસરનો પ્રશ્ન સાધર્મ્ય અને પરંપરના પ્રશ્નોથી તદ્દન છૂટો પાડીને કદી પણ વિચારી શકાય નહીં. સાદૃશ્ય કોને કહેવાય? આ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં ઓલ્ડ્રીજ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

“Affinity consists in resemblances in style, structure, mood or idea between two works which have no other connection”.

(અન્ય કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ ન હોય તેવી બે કૃતિઓ વચ્ચે શૈલી, સંરચના, મિજાજ, કે વિચારની સામ્યતાને સાદૃશ્ય કહેવાય છે.)^{૪૧}

ઓલ્ડ્રીજે દૃષ્ટાંત તરીકે રશિયન નવલકથા ‘ઓબ્લોમોવ’ અને શેક્સપિયરનાં અંગ્રેજી નાટક ‘હેમ્લેટ’ અંગે વાત કરી છે. બંને રચનાઓમાં કથાનાયક અનિશ્ચયગ્રસ્ત અને શૈથિલ્ય વાળો સ્વભાવ ધરાવે છે. બંને કૃતિઓના મૂળિયાં કથાનાયકની મનોભૂમિમાં રહેલા છે. અન્ય ઉદાહરણ

આપવું હોય તો કહી શકાય કે કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ અને શેક્સપિઅરના ‘રોમિયો એન્ડ જુલિયેટ’ નાટકોમાં પ્રણય નિરૂપણ, નાયક-નાયિકાના મિજાજ, એમનો માનસિક સંઘર્ષ વગેરે અંગેનું સાદૃશ્ય જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારની સાદૃશ્યમૂલક અભ્યાસ પદ્ધતિથી બંને સર્જકોના માનવબંધારણનો અને બંને સર્જકોના દેશકાળની સ્થિતિનો આપણને વિવિધ સ્તરે અભ્યાસ કરવામાં એક પ્રકારનો આનંદ અને રસ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાન સંસ્કૃતિ, સમાન સમાજ વ્યવસ્થા, સમાન આર્થિક અવસ્થા, સમાન રાજકીય વાતાવરણ, સમાન સાહિત્યિક આવશ્યકતાઓ વગેરે કોઈપણ કારણને લીધે બે સાહિત્યોમાં સાદૃશ્ય કે સાધર્મ્ય ઉત્પન્ન થાય જ. પરંતુ સાદૃશ્યમાં અસરની જેમ ‘પ્રેષક પક્ષ અને ગ્રાહક પક્ષ’ એવો સંબંધ સંભવતો નથી.

ઓલ્ડિજ બે કૃતિઓ વચ્ચે ‘no other connection’ ની જે વાત કરે છે તેને પ્રવર વ્યાજબી ગણતા નથી અને તેઓ તેથી જ ભારપૂર્વક જણાવે છે :

“There is always some other connection beside the resemblance in style, structure, mood or idea.”

(શૈલી, સંરચના, મિજાજ કે વિચારની સમાનતા ઉપરાંત અન્ય કોઈ સંબંધ હંમેશા રહેલો હોય છે.)^{૪૨}

પ્રવર સાદૃશ્યની સાથે સામ્ય અને વૈષમ્ય એ બંનેના અભ્યાસને અનિવાર્ય ગણાવીને તુલનાત્મક સાહિત્યમાં સાદૃશ્યના અભ્યાસ વખતે એ અભ્યાસ કેવી રીતે ઉપકારક થઈ પડે છે એની વાત કરે છે: “No less interesting than the likenesses are the differences.” (સામ્ય કરતાં એમાં રહેલાં વૈષમ્યો જરા પણ ઓછાં રસપ્રદ નથી.)^{૪૩} ટૂંકમાં, પ્રવર સાદૃશ્યના અભ્યાસ માટે (૧) સામ્ય અને (૨) વૈષમ્ય બંને જરૂરી છે એવા તારણ પર આવે છે. સામ્ય અને વૈષમ્યના અભ્યાસ દ્વારા બે સાહિત્યરચનાઓની કલાત્મકતાનો અને બંને સર્જકોની સર્જનાત્મકતા અને સર્જનપ્રક્રિયાનો કઈક તાગ પામી શકાય છે.

સાદૃશ્યના અભ્યાસ દ્વારા તુલનાત્મક સાહિત્યમાં સામાન્ય પ્રકારના પ્રવાહોનો સાહિત્યિક અભ્યાસ શક્ય બને છે. એની સાથોસાથ દરેક પ્રકારની સાહિત્યરચનાની ઐતિહાસિક-રાષ્ટ્રીય વિલક્ષણતાઓ દ્વારા દેશકાળનો અભ્યાસ પણ શક્ય બને છે. જુદાંજુદાં સમાજ અને જુદાંજુદાં રાષ્ટ્રોમાં જુદાંજુદાં સમયગાળે સર્જાયેલી સાહિત્યિક ચળવળોમાંના સાદૃશ્યને તારવીને એનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. સામાજિક અને રાજકીય પ્રકારની પરિસ્થિતિઓ વિવિધ ભાષાઓનાં સાહિત્યોમાં કેવાં અવનવાં સાદૃશ્યો સર્જે છે તે જોવાથી આ પ્રકારનો તુલનાત્મક અભ્યાસ રસપ્રદ બને છે. દા.ત., ગુજરાતીમાં સુધારક યુગ ની ચળવળ જેવી સામાજિક ઘટનાને કારણે નર્મદ, દલપતરામ જેવાં સાહિત્યકારોએ તત્કાલિન સામાજિક સમસ્યાઓને વિષય બનાવીને કાવ્યો રચ્યાં છે. આ કાવ્યોમાં વિષયનું સામ્ય છે, હશે; પરંતુ એ કાવ્યોમાં રહેલાં વૈષમ્યની પણ ચર્ચા કરવાથી તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસમાં ઘણો વેગ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાજસુધારા વિષયક ગુજરાતીમાં લખાયેલાં કાવ્યોમાં શૈલી, સ્વરૂપ, મિજાજ કે વિચાર ઉપરાંત કથાઘટકો, કથાયક, વિષયવસ્તુ, ઉહાપોહ અને ઊંચલપાથલોનો પણ તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો અનેક નવાં પરિમાણો પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. પરંપરા : (Tradition)

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અસર અને સાદૃશ્યની જેમ જ પરંપરાનો અભ્યાસ પણ મહત્વનો ગણવામાં આવ્યો છે. પરંપરા માટે અંગ્રેજીમાં tradition અને convention એ બંને શબ્દો વપરાય છે. કોઈપણ રાષ્ટ્ર માટે પોતાની આગવી પરંપરાઓ અને આગવાં રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો હોય છે અને એમાંથી જ જતે દિવસે જે તે રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ નિર્માણ થતી હોય છે. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં એથી જ આ પ્રકારની લાંબા સમયથી ચાલી આવતી પરંપરાનો અભ્યાસ કરવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. કોઈપણ સર્જક કોઈપણ દેશમાં પોતાની પરંપરાઓથી એકદમ અલગ થઈ શકતો નથી. તેથી જ આ પ્રકારની પરંપરાઓ બાધક નહિ પણ સાધક છે. પરંપરાઓને વશ વર્તીને બધાં જ સર્જકો ગતાનુગતિક રીતિથી સર્જન કર્યા કરે એવું હંમેશા બનતું નથી. તેથી કોઈપણ રાષ્ટ્રમાં પરંપરાની અંદર સર્જન

કરનારા સર્જકોની સાથેસાથ પરંપરાથી છેડો ફાડીને અલગ માર્ગે ચાલનારા સર્જકો પણ હોય છે. આ પ્રકારની ઘટનાઓ ઘટવાનાં કારણો હોય છે અને એ વાતની અલગ તપાસ કરવી એ એક મુદ્દો જરૂરથી બને છે. આમ થવાના જે પરિણામો આવે છે તેની પણ અલગ તપાસ થાય એ જરૂરી છે. હર્ડરે એક વાત સાચી તારવી છે કે બ્રિટનની જેમ અન્ય રાષ્ટ્રોએ પણ લોકગીત, લોકવાર્તા જેવી પોતીકી પરંપરાઓમાંથી ઘણુંબધું સામર્થ્ય અને સત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યાં છે, જ્યારે જર્મન કવિઓએ જે કાવ્યો રચ્યાં છે તે બધાં કાવ્યો ઘણીબધી રીતે નબળાં પડે છે એનું કારણ જર્મની દ્વારા પરંપરાની જે અવહેલના થઈ છે એમાં રહેલું છે. આપણા આધુનિક કવિઓએ એ રીતે પરંપરામાંથી ઘણુંબધું મેળવીને પોતાની આધુનિક કૃતિઓને રસપ્રદ બનાવી છે. જેમકે મરાઠી નાટકમાં જોવાં મળતા ‘તમાશા’ નાટ્યસ્વરૂપનાં તત્ત્વને વણી લઈને વિજય તંડુલકરે ‘ઘાંશીરામ કોટવાલ’ જેવું નાટક રચ્યું. એમણે આ કૃતિમાં લોકકલાઓ અને લોકગીત-સંગીતની પરંપરાને જીવંત રાખવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે અને એ રીતે એમની આ કૃતિ નોંધપાત્ર બને છે. આ જ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચંદ્રવદન મહેતા, ચિનુ મોદી અને હસમુખ બારાડી જેવાં નાટ્યકારોએ પોતાની કૃતિઓમાં ભવાઈના તત્ત્વોને વણી લીધાં છે, આથી આ દૃષ્ટિએ પરંપરાનો અભ્યાસ તુલનાત્મક સાહિત્યમાં ઠીકઠીક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે.

પરંપરાના સંદર્ભે જે કેટલાંક મંતવ્યો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ જોવા જેવાં છે. જેમ કે હર્ડર જણાવે છે કે, હંમેશા કોઈ એક દેશના રાષ્ટ્રીય વારસાના સંસર્ગથી બીજા દેશના વારસામાં વૃદ્ધિ જ થતી હોય છે. સાહિત્યિક પરંપરાના અભ્યાસની જો વાત કરીએ તો એક દેશના સાહિત્યના સંસર્ગથી બીજા દેશના સાહિત્યસર્જકોને પોતાની સર્જકતામાં વૃદ્ધિ થતી જ જણાશે. પરિણામે એનાથી તે બીજા દેશનાં સાહિત્યસર્જનમાં સમૃદ્ધિ આવ્યા વગર નહિ રહે. દેશવિદેશનાં સાહિત્યો અરસપરસની પરંપરાઓને પામીને, પ્રાપ્ત કરીને પોતાની સત્ત્વશીલતામાં સંવર્ધન જ કરતાં હોય છે. જેવી રીતે માર્કસવાદી સાહિત્યના સંપર્ક-સંસર્ગથી પ્રગતિવાદનું મોજું બધાં દેશોનાં ભાષાસાહિત્યોમાં સર્જાય

છે.પરંપરાના અભ્યાસ દ્વારા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કઈક સંકુલ પ્રકારની યુતિ સર્જાય છે.પ્રવરે આ જ મતલબની વાત પોતાના લેખોમાં કરી છે.પ્રવર જણાવે છે કે;

“સાહિત્યિક પરંપરાના અભ્યાસમાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય લાક્ષણિક સંકુલ રીતો એકબીજાની સાથે એવી મિશ્રિત થઈ જાય છે કે જેમાંથી તુલનાવાદીને જરૂરી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે.”^{૪૫}

જુદાંજુદાં દેશોનાં અલગ-અલગ લોકસાહિત્યોમાં પ્રાપ્ત થતાં કથાઘટકો ઘણી બધી રીતે મળતાં આવતા હોય છે અને એનો અભ્યાસ આ પરંપરાના મુદ્દામાં આવરી લેવાય છે અને તેથી જ પ્રવર એવું કહેવા માટે પ્રેરાય છે કે, “આપણે પરંપરાને જાણવી જોઈએ અને ઓળખવી પણ જોઈએ.”^{૪૬} નરસિંહ મહેતાનાં પદોમાં કૃષ્ણનું પાત્ર કેન્દ્રસ્થાને છે.કૃષ્ણના પાત્રને લઈને રચાયેલાં નરસિંહનાં કાવ્યો અને બીજા કવિઓની કવિતા વચ્ચેના સાદૃશ્યની અને એમાં આવતા પરંપરાગત મિથ (myth) ના ઉપયોગની વાત પણ અભ્યાસમાં લેવાવી જોઈએ. જુદાંજુદાં દેશકાળનાં સર્જકોનાં સાહિત્યોમાં સર્વસામાન્ય જણાતાં તત્ત્વોને કર્ટિયસ સાહિત્યિક ઘટકો કહે છે. આ પ્રકારના સ્થાયી ઘટકોમાં પરિસ્થિતિઓ, પ્રાકૃતિક દૃશ્યો, રૂપકો, પ્રતિકો, આરંભ અને અંતની પ્રયુક્તિઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પરંપરાનો અભ્યાસ કરતી વખતે આ પ્રકારના ઘટકોનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ધીરુભાઈ પરીખ આ સંદર્ભમાં એવું કહે છે કે;

“શેણી-વિજાણંદ, હીર-રાંઝા કે લયલા-મજનૂ જેવી પ્રણયકથાઓમાં નાયક નાયિકાઓનો તીવ્ર પ્રણય અને એમાં આવતા અવરોધો વગેરે સમાન પરિસ્થિતિઓનો અભ્યાસ કરી શકાય.”^{૪૭}

અલબત્ત, આવી તો અનેક પ્રણયકથાઓને આ સંદર્ભમાં સાંકળી શકાય.પરંપરા, સાદૃશ્ય અને અસર આ ત્રણે તત્ત્વો તુલનાત્મક સાહિત્યમાં ઘણીવખત એકી સાથે પોતાનો પ્રભાવ દાખવે છે.સાદૃશ્યને સાધર્મ્ય તરીકે ઓળખાવી શકાય. પરંપરાના અભ્યાસની ફલશ્રુતિ, એના અભ્યાસની

આવશકતા અને એ બધાંની સાથે સાદૃશ્ય અને સાહિત્યિક અસરોના અભ્યાસની પણ તાતી જરૂરિયાત તુલનાત્મક સાહિત્યમાં રહે છે. અસર અને સાદૃશ્યનો અભ્યાસ કરતી વેળાં આ પરંપરા ના પણ કેટલાક મુદ્દા અંદર સમાવેશ પામે છે. પરંપરાની સામગ્રી જ્યારે એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢી સુધી સંક્રાંત કરવામાં આવે ત્યારે તે કેવી રીતે કઈ સ્થિતિમાં પહોંચી જાય છે, એની પ્રક્રિયા કેવા પ્રકારની છે તે બધાંનો અભ્યાસ તુલનાત્મક સાહિત્યમાં થતો હોય છે.

તુલનાત્મક સાહિત્ય અને અનુવાદ :

સાહિત્ય તરીકે જેની ગણના થાય છે, સાહિત્ય પ્રત્યે જેને પ્રીતિ છે એવો ભાવક ક્યારેય સાહિત્યની સીમિતતામાં બંધાવા તૈયાર થશે નહિ. આવા ભાવકની જિજ્ઞાસા તીવ્ર હોય છે. વિશ્વની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓના પરિશીલન દ્વારા પરિતૃપ્ત થાય છે. ૨૧મી સદી તરફ જ્યારે વિશ્વ ગતિ કરી રહ્યું છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે વિશ્વ પણ નાનું બનતું જાય છે. યાતાયાતનાં સાધનો અને સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનોની સુલભતાથી આજે વિશ્વના એક છેડે વસવાટ કરનારે વિશ્વના બીજે છેડે બનતી ઘટનાઓ સાથે એક યા બીજી રીતે સંકળાવું પડે છે, અને તેથી જ વૈશ્વિકકૃતિઓના પરિશીલનનું મહાત્મ્ય વધે છે. સાચા ભાવકની જિજ્ઞાસા તો હંમેશા તીવ્રતર અને તીવ્રતમ રહેવાની. પરંતુ ભાવકની જિજ્ઞાસા સામે સૌ પહેલો પ્રશ્ન ભાષાનો આવીને ઊભો રહે છે. વિશ્વની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓના પરિશીલન માટે ભાવકને કાં તો વિશ્વની બધી ભાષાઓ આવડવી જોઈએ અથવા વિશ્વની બધી ભાષાઓમાંની ઉત્તમ કૃતિઓનું કોઈ એક વિશ્વભાષામાં અવતરણ થવું જોઈએ. મનુષ્ય ચાહે ગમે તેટલી શક્તિ ધરાવતો હોય, પરંતુ એની પાસે રહેલો સમય એટલો મર્યાદિત છે કે વિશ્વની બધી જ ભાષાઓની જાણકારી મેળવી લેવી એ તેની પહોંચ બહારની વાત બની રહે છે. આવા સંજોગોમાં તેથી એક જ માર્ગ બાકી રહે છે, અને તે છે ‘વિશ્વભાષા’ નિર્માણ કરવાનો માર્ગ. આ દિશામાં અનેક પ્રયત્નો થયા છે, પરંતુ એ પ્રયત્નોને ચોક્કસ કોઈ દિશા આજસુધી સાંપડી નથી. આથી વિશ્વની સાહિત્યકૃતિઓને પોતાની માતૃભાષામાં અનુવાદિત કરી-કરાવી લેવાનો એક માત્ર રાહ

આપણી પાસે રહે છે અને એટલે જ જગતમાં આજે અનુવાદની પ્રવૃત્તિ પર વધુ ને વધુ ઝોક મૂકાતો જાય છે. અનુવાદ દ્વારા વિશ્વની અનેક ભાષાઓની કૃતિઓને પોતાની ભાષા-માતૃભાષામાં અવતારી શકાય.

તુલનાત્મક સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલા તુલનાવાદીઓને માટે અનુવાદની પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ મહત્વની બની રહે છે. એને વિવિધ ભાષાનાં સાહિત્યો, સાહિત્યકારો, સાહિત્યકૃતિઓ, સાહિત્યપ્રવાહો, વગેરેની તુલના કરવામાં અનુવાદો ઘણાં જ મદદગાર બની શકે છે. ડૉ. ધીરુ પરીખ કહે છે તેમ અનુવાદ વગર તુલનાવાદીનું ગાડું ગબડી શકે જ નહીં. આથી તુલનાત્મક સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલા સૌ કોઈ માટે અનુવાદો ખૂબ જ મહત્વનાં બની રહે છે. આ અનુવાદની પ્રવૃત્તિની મહત્તા દર્શાવતાં વિલ્હેમ વન હમ્બોલ્ટે જણાવ્યું છે :

“One of the labours most essential to any literature : partly, because it introduces those ignorant of foreign language to form of art and humanity which otherwise they would never come to know and this is an important gain for any nation, but partly also, and especially, because it widens the capacity for meaning and expression possessed by one's own language.”

(કોઈપણ સાહિત્ય માટે આવશ્યક પુરુષાર્થમાંનો આ એક છે. અંશતઃ આ એટલા માટે કે આવશ્યક પુરુષાર્થ છે કે તે પરભાષાઓ ન જાણનારને કલાના સ્વરૂપ અને એમની જાતિનો પરિચય કરાવે છે, જે અન્યથા તેઓ ન કરી શક્યા હોત-અને કોઈપણ રાષ્ટ્ર માટે આમ મહત્વનો લાભ છે, પરંતુ અંશતઃ અને ખાસ કરીને, આ એટલા માટે પણ આવશ્યક પુરુષાર્થ છે કે તે પોતાનો (એટલે કે અનુવાદની) ભાષામાં રહેલાં અર્થ અને અભિવ્યક્તિના સામર્થ્યને વિસ્તારે છે.)^{૪૮}

આથી જ કાકાસાહેબ કાલેલકરે અનુવાદકને ‘સંસ્કૃતિનો એલચી’ (Ambassador of culture) કહીને નવાજ્યો છે.^{૪૯} શ્રી નગીનદાસ પારેખે પણ અનુવાદની મહત્તા અંગે વાત કરતાં જણાવ્યું છે કે ,

“અનુવાદ એ જગતના સાંસ્કૃતિક સંપર્કનું મહત્વનું સાધન હોઈ, આપણા દેશની વિચારણા અને સર્જનપ્રવૃત્તિને ઉત્તેજે છે, તેની દષ્ટિમર્યાદાને વિશાળ બનાવે છે, અને ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓએ મેળવેલી સિદ્ધિનાં દર્શન કરાવી એવો જ પુરુષાર્થ કરવાની આપણને પ્રેરણા આપે છે.”^{૫૦}

અનુવાદનો આવો મહિમાગાન ગાવા છતાં તેની સામે બે કારણથી સૂગ રાખવામાં આવે છે:(૧) વ્યક્તિનો વધુમાં વધુ ભાષાઓ શીખવાનો આગ્રહ, (૨) સાહિત્યિક સંશોધનમાં વ્યાપ્ત એવી મૌલિકતાની વિભાવના અને તેના પરનો મૂળભૂત ઝોક. જો કે આ બે કારણોને લઈને અનુવાદની પ્રવૃત્તિને અવગણી શકાય એમ નથી.પરંતુ અનુવાદ પ્રવૃત્તિની ઊણપને સ્વીકારીને પણ અનુવાદ પ્રવૃત્તિને પુરસ્કારવી પડે એમ છે.આજના વિશ્વમાં તો એ વધુ ને વધુ મહત્તા પ્રાપ્ત કરતી જાય છે. રાલ્ફ રાઈનર વૂથે તો જણાવે છે કે,

“આજે અનુવાદ સાહિત્યિક કસબના સર્વોત્કૃષ્ટ આવિર્ભાવ તરીકે ઓળખાય છે.વિષયવસ્તુ અને સામગ્રીની બાબતમાં મૂળ પર સંપૂર્ણ રીતે આધાર રાખતો હોવા છતાં પણ અનુવાદને વિરોધાભાષી પ્રકારની સ્વતંત્રતા અપાઈ છે.એક વિશિષ્ટ પ્રકારની શૈલીગત સિદ્ધિ તરીકે સ્પષ્ટ કહીએ તો એક સ્વતંત્ર સાહિત્યપ્રકાર તરીકે એની ગણના તથા એનું મૂલ્ય થવા લાગ્યું છે, અને એ રીતે સંભવતઃ પ્રથમવાર જ એને ન્યાય પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે.”^{૫૧}

માત્ર સારલેખનની કે અર્થઘટનની પ્રવૃત્તિની જગ્યાએ અનુવાદ પ્રવૃત્તિને હવે તેનો સ્વતંત્ર મોલો પ્રાપ્ત થયો છે, એટલે તો લડવિગલોર્ન જેવાં વિવેચક અનુવાદને ‘શૈલી વ્યાયામ’તરીકે ઓળખાવે છે.^{૫૨} અનુવાદ કરવો એ કોઈપણ અનુવાદકને માટે એક મોટો પડકાર છે, કારણકે

અનુવાદકે મૂળની ભાષાસમૃદ્ધિને પોતાની ભાષામાં પ્રગટ કરવા સારું જાણે કે અસલ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું પડે છે.આમાં અનુવાદકની કલ્પનાશીલતાએ પ્રવૃત્ત થવું પડે છે. અને ભાષા સાથે વળગેલા સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અભ્યાસોનો સાર પામવો પડે છે.આથી જ અનુવાદકે બન્ને ભાષા પર પોતાનું પ્રભુત્વ મેળવવું અનિવાર્ય બની રહે છે.અને અનુવાદકની સાથે સાથે તુલનાવાદીનું કામ પણ વધી જાય છે.તુલનાવાદીએ અનુવાદોની તુલના કરતી વખતે અનુવાદકે અંતસ્તત્ત્વ ઉપરાંત મૂળની ઝીણી ઝીણી ખૂબસુરતીઓને કઈ રીતે પોતાની ભાષામાં ઉતારી છે તેનો પણ અભ્યાસ કરવાનો હોય છે.આમાં અર્થની સાથે સાથે ભાષાશૈલીના, આકારના, સ્વરૂપના, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોના મુદ્દાઓને પણ તપાસવાના હોય છે.આ સજજતા માટે તુલનાવાદીએ દ્વિભાષિક (Bilingual) જ નહિ પરંતુ દ્વિ-સાંસ્કૃતિક (Bicultural) બનવું પડે છે.કારણકે તુલનાત્મક સાહિત્યમાં બીજાં અનેક પરિબળોની જાણકારીની જેમ જ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભની જાણકારી પણ એના અભ્યાસી માટે જરૂરી ગણાય છે.ડેવિડ લોજે પણ ‘દ્વિ-સાંસ્કૃતિક’જાણકારીની જરૂરીયાત ઉપર ભાર મૂક્યો છે. જેમ તુલનાવાદી અભ્યાસી મૂળ કૃતિની ભાષા અને પોતાની ભાષા જાણતો હોય તો તે એને માટે ઉપકારક બની રહે છે તે જ રીતે તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસી પોતાની સંસ્કૃતિથી પૂરેપૂરો જાણકાર હોય અને સાથોસાથ જે કૃતિ સાથે પોતાની ભાષાની કૃતિની તુલના કરવાની છે તે કૃતિની રાષ્ટ્ર કે દેશની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા જો એ જાણતો હોય તો એ બાબત એના અભ્યાસમાં ઘણી ઉપકારક બની રહે છે.ડેવિડ લોજની ‘દ્વિ-સાંસ્કૃતિક’ જાણકારીના વિચાર અંગે પ્રવર એવું જણાવે છે કે, વ્યવહારિક રીતે એ ખૂબ અશક્ય કામ એટલા માટે છે કે કોઈ પણ સંસ્કૃતિના મૂળ એટલા ઊંડા હોય છે અને એનો વિસ્તાર એટલો વ્યાપક અને જટિલ હોય છે કે એક સંસ્કૃતિમાં ઉછરીને મોટી થયેલી વ્યક્તિ માટે બીજી સંસ્કૃતિ અંગેની પૂરેપૂરી જાણકારી આત્મસાત્ કરી લેવી તે એને માટે ખૂબ કપરું કામ બની રહે છે.આમ છતાંય મૂળ કૃતિની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા અને સાંસ્કૃતિક પરિસરથી તુલનાવાદીએ એના અભ્યાસ સમયે જાણકાર તો થવું જ જોઈએ.જે તે દેશની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાથી એણે વાકેફ થવું જોઈએ અને એ માટે એણે બને

એટલું એ કૃતિના સાંસ્કૃતિક પરિસરની નિકટ જવા માટે મથવું જોઈએ. એ જ એક વધારેમાં વધારે ઊંચો આદર્શ છે. આ માટે અનુવાદ એ જગતના સાંસ્કૃતિક સંપર્કનું અત્યંત મહત્વનું સાધન છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું મહત્વ :

જગતના સાહિત્યનો સમ્યક્ કે તુલનામૂલક અભ્યાસ કરવા માટે તુલનાત્મક સાહિત્યની શરૂઆત થઈ છે. એ પ્રકારની તુલના કરવા માટે તુલનાવાદીને ઉભય સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. બંને દેશોની સંસ્કૃતિઓ અલગ-અલગ પ્રકારની હોવાને કારણે તુલનાવાદીએ જે તે દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસથી પરિચિત થવું જરૂરી હોય છે. દરેક સમાજની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની જીવનરીતિ હોય છે. અસ્તિત્વ અને જીવનહેતુનો અન્વયાર્થ જુદાંજુદાં દેશોમાં જુદાંજુદાં પ્રકારે કરવામાં આવે છે. એને જ આપણે જીવનવિષયક દૃષ્ટિકોણ કહીએ છીએ. આ પ્રકારના દૃષ્ટિકોણના સર્જન માટે જે તે રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનો બહુ મોટો ફાળો હોય છે. ભૌતિક અને ભૌગોલિક કારણોને લીધે સમાજરચના, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ પર પણ અસર થાય છે, પરંતુ આ પ્રકારના ઘટકોની અસર વળી પાછી ભાષા પર પણ થતી હોય છે. તેથી ભાષાની મધુરતા કે કટુતા, પ્રસ્તાર કે લાઘવ, સત્તા ગજાવનાર જેવું કરડાપણું કે આજીજીનું આર્જવ-આવી વિશિષ્ટતાઓ નિર્માણ થઈ શકે. દરેક સમાજનો સ્વભાવ એની ભાષામાં અને એના સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થતો હોય છે. ભાષા અને સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ પરથી આપણે એ સમાજના સ્વભાવ વિશે નિદાન કરી શકીએ એમ કહેવું તો મુશ્કેલ છે, પરંતુ કોઈ રાષ્ટ્રના સાહિત્યનું અવલોકન કરતા હોઈએ ત્યારે ક્યારેક એ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના અંશો જાણ્યે-અજાણ્યે એ સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલા આપણને જોવા મળતા હોય છે અને એ સાહિત્ય દ્વારા જ આપણને એ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનો પણ ખ્યાલ આવે છે. કોઈ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ દૈવવાદી અભિગમવાળી હોય, તો કોઈ રાષ્ટ્રની પુરુષાર્થપ્રધાન સંસ્કૃતિ હોય. કોઈ સમાજ નિતાંત આસ્તિક હોય, તો કોઈ સમાજ ન પણ હોય. સમાજ આશાવાદી, નિરાશાવાદી કે ઉદાસીન પણ હોય; દૈવવાદી કે પુરુષાર્થવાદી પણ હોય. એક અર્થમાં આપણે માનવમનની એકરૂપતાનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, પણ બીજાં અર્થમાં

વ્યક્તિવિશેષ, સમાજવિશેષ, રાષ્ટ્રવિશેષ, સંસ્કૃતિવિશેષનો પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ. સાહિત્ય માત્ર આખરે માનવમનનો આવિષ્કાર હોય તો તે માનવનિર્મિત છે અને તેથી જ માનવની જેમ જ સ્થળકાલાદિ વિશિષ્ટતાઓના આશ્રયે જ તે અવતરે છે. સંસ્કૃતિની એક અદૃશ્ય છાયા હંમેશા સાહિત્યકૃતિ ઉપર ઝળુંબેલી હોય છે. તેથી જ તુલનાત્મક સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક આગવું મહત્ત્વ છે. તુલનાવાદી અભ્યાસી સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અભ્યાસ પછી પોતાની સજજતામાં ખાસ્સો ઉમેરો કરી લે છે.

રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ એવું જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે એ રાષ્ટ્રના માનવસમુદાયના રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, વહેમો, અંધશ્રદ્ધાઓ અને પરંપરાઓથી નિર્માણ થયેલી સામાજિક વિભાવનાઓ તરફ જ અંગૂલિનિર્દેશ કરીએ છીએ. તેથી જ સાહિત્યકૃતિમાં આ બધું જાણ્યે-અજાણ્યે આવતું હોય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યકૃતિઓમાં આવતું બરફવર્ષાનું વર્ષાન ગ્રીક નાટકોમાં સંભવિત નથી. એનું કારણ માત્ર બંને દેશોના હવામાનનો તફાવત જ નથી; ગ્રીસની નગરસંસ્કૃતિ અને ઈંગ્લેન્ડની ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ વચ્ચે જુદાંપણું હોવાને લીધે બંનેના લેખકોની મનોવૃત્તિઓ પણ જુદીજુદી હોય છે. કુદરત તરફ જોવાનો એમનો દૃષ્ટિકોણ પણ આને કારણે જુદો પડે છે. જ્યારે આપણે બે સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસની વાત કરીએ છીએ ત્યારે માત્ર તેમની વચ્ચે રહેલા સામ્ય-ભેદ પર આધારિત ચર્ચા કરવાને બદલે તે કૃતિનું નિર્માણ કરનાર સંસ્કૃતિના પરિવેશની વિશિષ્ટતાઓ પર આંગળી મૂકીએ એ પણ જરૂરી ગણાયું છે. પરંતુ એમાં માત્ર ઉપરછલ્લાંપણાંને કે અતિસરણીકરણને તેમ જ છીછરો નિષ્કર્ષ કાઢવાની વૃત્તિને ઝાઝો પ્રતિસાદ પ્રાપ્ત ન થવો જોઈએ. એના અંતસ્તલમાં જઈને એના મર્મનું ઉદ્ઘાટન કરવું હોય તો જે તે રાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાને આપણે બરાબર સમજી લેવી ઘટે. રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના અભ્યાસ કરવાના પ્રયત્નોમાંથી એમાં માહેર બનીને તુલનાત્મક અભ્યાસમાં લાગી જવું જોઈએ. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં જગતની બધી સંસ્કૃતિનું ભાન હોવું જોઈએ એ તો ઠીક છે, પરંતુ જે કૃતિનો અભ્યાસ કરવાનો હોય એ કૃતિમાં એ દેશની સંસ્કૃતિનો શો ફાળો રહેલો છે એની વાત

સમજવી-સમજાવવી એ તો સૌથી મહત્વની વાત છે. માનવીના સ્વભાવધર્મની વાત કે કલ્પના કરતાં ભૌગોલિકતા, ઐતિહાસિક પરંપરા, ભાષિક વિશેષ, સાહિત્યની વિકાસ પરંપરા અને ઉપલબ્ધ અવસ્થાના સંકલિત પરિણામથી નિષ્પન્ન થતી ગુણધર્મ-વિશિષ્ટતાઓની ચર્ચા ગમે ત્યારે વધુ સાધાર અને ઉપયુક્ત ઠરતી હોય છે. સાહિત્યકૃતિઓ વ્યક્તિપ્રતિભાથી નિર્માણ થતી હોય તો પણ તે કૃતિસમુચ્ચયનો વિશિષ્ટ ગુણધર્મ હોઈ શકે. એ ગુણધર્મ માત્ર માનવસ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે એમ નહીં કહેવાય. મરાઠી સાહિત્યનું જે મરાઠીપણું છે કે ગુજરાતી સાહિત્યનું જે ગુજરાતીપણું છે તે માત્ર મરાઠી કે ગુજરાતી ભાષાના સ્વભાવથી જ નિર્માણ થતું નથી, તેમાં બીજાં પણ અનેક ઘટકો કારણભૂત હોય છે. અમુક મર્યાદા સુધી તેનો બોધ થઈ શકે. મનુષ્યના સ્વભાવની જેમ જ સંસ્થા અને સંસ્કૃતિવિશેષ જેવી બાબતો પણ ભૌગોલિક વિશેષોમાંથી આકાર લે છે. એમ જોઈએ તો સમાજનાં ઘડતર, ભાષા, કલાત્મક પ્રવૃત્તિ, ઇતિહાસ વગેરે વાનાંઓ પર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની ઘણી અસર થયેલી જણાય છે. સાહિત્યનાં મૂળ જે ભાષા-નામક સંસ્થામાં હોય છે તેનું સ્વરૂપ જ જ્યાં વિશિષ્ટ ભૌગોલિકતાથી નિશ્ચિત થતું હોય ત્યાં સાહિત્યમાં પણ તજજન્ય નિરાળાપણું આવ્યા વિના રહેતું નથી. કોઈ પણ સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પડે છે એમ જ કહેવાય છે તે આ રીતે ભૌગોલિક અને ભૌતિક અવસ્થાની વિશિષ્ટ અસરને લીધે જ. ગાઢ જંગલમાં રહેતા અને બાહ્ય જગત સાથે બહુ વ્યવહારવિનિમય ન હોય એવા સમાજની સંસ્કૃતિ વધારે વિકસિત ન હોય અને સંસ્કૃતિનો જયારે વિકાસ ન થયો હોય ત્યારે એવા સમાજની શબ્દસંપત્તિ પણ ઓછી હોય તો એમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. એનાથી ઊલટું, ઈંગ્લેન્ડ જેવાં દુનિયાભરમાં પ્રસરવા મથતા રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના વ્યાપને કારણે એ રાષ્ટ્રની ભાષામાં પણ સતત નવાનવા શબ્દોનો ઉમેરો થતો જાય અને અંગેજી ભાષાની શબ્દસંપત્તિ સતત વધતી રહે એ પણ સ્વાભાવિક છે. જે વાત શબ્દસંપત્તિની તે જ વાત સંસ્કૃતિવિનિયોગની અને વિવિધતાની છે. જે રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ વિકસિત હોય તે રાષ્ટ્રની ભાષા પણ

અનંત વ્યાપાર-વ્યવહારમાં વપરાતી હોય છે અને તેને જ કારણે ભાષાનું સામર્થ્ય પણ વધે છે. નહીં તો છેવટે ભાષા પણ મૃતપ્રાય: થઈને લય પામવા માંડે છે.

સાહિત્યનો મૂળ આધાર ભાષા છે અને આ ભાષાનો આધાર જે તે રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ છે.સંસ્કૃતિનો આધાર વ્યક્તિના સંસ્કારો છે.એથી જ જ્યારે સાહિત્ય પર સંસ્કૃતિના પ્રભાવની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે એમાં પ્રયોજાયેલી ભાષાના સામર્થ્યની પણ વાત અચૂક કરીએ છીએ.દરેક રાષ્ટ્રની ભાષાની વિશિષ્ટતાને લીધે તેના સાહિત્યમાં પણ વિશિષ્ટતા સિદ્ધ થતી હોય છે.એથી જ એક તુલનાવાદી માટે તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસમાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક આગવું મહત્વ સ્થાપિત થયેલું છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યનું પ્રયોજન :

તુલનાત્મક અધ્યયને સર્વસામાન્ય અધ્યયન પધ્ધતિઓની હરોળમાં પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લીધું છે, તે વાતને કોઈ નકારી શકે નહીં.આપણે અનેકવાર જોયું છે કે કોઈપણ સાહિત્યના કેન્દ્રમાં તો માનવીય મન અને સંવેદનો જ રહેલાં હોય છે.અને આ એક એવી બાબત છે જે વિશ્વના ખૂણે ખૂણે રહેલાં દરેક વ્યક્તિને સ્પર્શે છે.માનવીય મનના એ તત્વને પામવાનો સર્જક પ્રયત્ન કરે છે અને સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં એ સંવેદનને પામવાનો પ્રયત્ન ભાવક પણ કરે છે.સાહિત્ય સંશોધનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં, એના બધાં જ પ્રકારમાં અને પ્રકારગત પધ્ધતિમાં છેવટનું પરિણામ તો એ સંવેદનની સાચી શોધરૂપે જ સિદ્ધ થતું હોય છે.

“એ સંવેદનને પામવા માટે આચારવિચાર અને વ્યવહારને સમજવાની આવશ્યકતા છે. સાહિત્ય સંશોધન પણ આચાર-વિચાર અને વ્યવહારના તુલનાત્મક અધ્યયનને પાયાની બાબત તરીકે સ્વીકારે છે.તેથી જ પ્રત્યેક સંશોધનની પધ્ધતિમાં તુલનાત્મક અધ્યયનને સ્થાન હોય છે.”^{૫૩}

પિકોઈસ અને રૂસોએ જે વ્યાખ્યા આપી છે એમાં પણ તુલનાત્મક સાહિત્યનું પ્રયોજન સાહિત્યને માનવમનનાં એક વિશિષ્ટ કાર્ય તરીકે સમજવું એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. બીજા શબ્દોમાં આ વાતને મૂકવી હોય તો એમ કહી શકાય કે તુલનાત્મક સાહિત્યનું મુખ્ય પ્રયોજન માનવમનની છબીને સાચી રીતે પામવી-સમજવી એ છે. મતલબ કે તુલનાત્મક સાહિત્ય માનવ માત્રને સમજવાનો એક ગંભીર પ્રયાસ કરે છે. માનવ માત્રને સમજવાનો પ્રયાસ કરવાથી વિશ્વમાનવને સમજવાની પણ તક નિર્માણ થાય છે. માનવમાત્રના વિચારો તુલનાના આધાર વિના અસ્તિત્વમાં જ આવી શકતા નથી. આ રીતે તુલનાત્મક સાહિત્યનું પ્રયોજન વિશાળ છે. જ્યારે માનવમનના વ્યાપાર તરીકે સાહિત્ય આવે છે ત્યારે એ સ્વાભાવિક રીતે જ દેશકાળ, ભાષા વગેરેના સીમાડા અતિક્રમી જવાનું કામ કરે છે. The critic is not a man to stay in his own garden એવું માનનાર તુલનાવાદી તુલનાત્મક અધ્યયનના ક્ષેત્રને વ્યાપક બનાવીને દેશ-વિદેશના સાહિત્યિક અધ્યયન સુધી વિસ્તારે છે. જેમ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન કલાનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં તુલનાત્મક અભિગમને અનુસરવામાં આવે છે એ પ્રમાણે સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ તુલનાવાદી ભિન્નભિન્ન દેશનાં સાહિત્યની તુલના કરી પોતાની માનવબુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિને કામે લગાડે છે. ભારતીય વિદ્વાનોએ સાહિત્યના પ્રયોજનો અંગે પોતાના શાસ્ત્રોમાં વિગતે વાતો કરી છે. સાહિત્ય સર્જનનું કોઈને કોઈ પ્રયોજન તો હોય જ છે. તે ક્યારે પણ નિરુદ્દેશ હોતું નથી. આચાર્ય મમ્મટ સદ્યઃ પરનિવૃત્તયે-અવલંબિત પરમઆનંદને સાહિત્યનું મુખ્ય પ્રયોજન ગણાવે છે. પરંતુ તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસમાં આટલું પૂરતું નથી. પ્રા. ડૉ. દમયંતીબેન પરમાર આ સંદર્ભે જણાવે છે :

“સાહિત્યકૃતિના અભ્યાસમાત્રનું, આસ્વાદમાત્રનું પરમ પ્રયોજન રસાનુભૂતિ છે. તુલનાત્મક સાહિત્ય અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં પણ સાહિત્યકૃતિના આસ્વાદની પ્રક્રિયામાં થતાં રસાનુભવની બાદબાકી નથી જ નથી. પરંતુ રસાનુભૂતિ આગળ જ અટકી જવાનું નથી. રસાનુભૂતિથી કશુંક વિશેષ પામવાનો પ્રયત્ન તુલનાત્મક સાહિત્યમાં થાય છે.”^{૫૪}

તુલનાત્મક સાહિત્યના પ્રયોજનને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે : (૧) સર્જકની દૃષ્ટિએ (૨) વિવેચનની દૃષ્ટિએ (૩) ભાવકની દૃષ્ટિએ.

(૧) સર્જકની દૃષ્ટિએ : જ્યારે કોઈપણ સર્જક સાહિત્યનું સર્જન કરે, તે પહેલાં એણે અન્ય સાહિત્યકારોના સંદર્ભનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. અન્ય સાહિત્યકારોએ કેવાં વિષયો પસંદ કર્યાં છે કે એ વિષયોને વ્યક્ત કરવા માટે કેવી શૈલી પ્રયોજી છે એ બધી બાબતોનું સક્ષમ અવલોકન કરવું પડે છે. અને આ પ્રમાણેના અવલોકન વિના એનું સાહિત્ય સર્જન શક્ય બનતું નથી. ટૂંકમાં, કોઈ પણ સર્જકે પોતાના સર્જનના કૌશલ્યને ધારદાર બનાવવા માટે અન્ય સાહિત્યકારોના પાર્શ્વભૂમાં તુલનાત્મક અભિગમ અપનાવો પડે છે. આથી જ આગળ નોંધવામાં આવ્યું છે તે મુજબ, ટી. એસ. ઇલિયટ કહે છે, ‘no poet, no artist of any art has its complete meaning alone.’ પોતાની બૌદ્ધિક અને કાલ્પનિક ક્ષિતિજોના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે સર્જકે પોતાના સિમિત વતૃળમાંથી બહાર આવવું અનિવાર્ય છે. અને એ જ રીતે જે દુનિયાના મહાન સાહિત્યકારો જેવાં કે ગટે, ટી. એસ. ઇલિયટ, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, એઝરા પાન્ડ વગેરે પોતાના સાહિત્ય સર્જનને સમૃદ્ધ, વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર બનાવી શક્યા.

(૨) વિવેચકની દૃષ્ટિએ : વિવેચકના મુખ્યત્વે બે કાર્યો છે : (૧) સાહિત્ય સર્જનમાં જે ખૂબીઓ અને ખામીઓ છે એ પ્રત્યે સર્જકનું ધ્યાન દોરી અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું. અને (૨) ભાવકને સાહિત્યકૃતિના આસ્વાદમાં પડતી અડચણો દૂર કરવી. વિવેચક આ બંને કાર્યો સાહિત્ય ક્ષેત્રે જે શ્રેષ્ઠ છે એના સર્વસામાન્ય માપદંડોને ધ્યાનમાં રાખી કરતો હોય છે. આથી જ સાચો વિવેચક બહુભાષાવિદ્, બહુશાસ્ત્રવિદ્ હોવો ઘટે. અને દુનિયાના વિવિધ સાહિત્યોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે એનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. આમ, એક વિવેચક માટે સાહિત્યનો તુલનાત્મક અભિગમ ખૂબ જ જરૂરી બાબત બની રહે છે. સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા એણે કશું (ઉત્ + શિષ્ટ) ઉચ્છિષ્ટ પામવાનું હોય છે.

આનંદશંકર ધ્રુવ શબ્દનું અર્થઘટન એ પ્રમાણે કરે છે : ઉરિછષ્ટ એટલે ઉત્+શિષ્ટ, ઊંચું અને શિષ્ટ. કશુંક ઊંચું અને શિષ્ટ પામવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે.^{૫૫}

ભાવકની દૃષ્ટિએ : ભાવક જ્યારે માત્ર એક જ ભાષાનો જાણકાર હોય છે, ત્યારે એના જ્ઞાન અને માહિતીના સ્ત્રોતનું ક્ષેત્ર ખૂબ મર્યાદિત બની જાય છે. એ માત્ર એટલું જ જાણી શકે કે જેટલું એની ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે. આમ, માત્ર એક જ ભાષાનો જાણકાર ભાવક કુપમંડુકતાનો શિકાર બને છે. એનો બૌદ્ધિક અને કલ્પના શક્તિનો વિકાસ રૂંધાય છે. અન્ય ભાષાના અજ્ઞાન અને બીજી બાજુ કશુંક નવું જાણવાની અસહાયતાને લીધે એ એક પ્રકારની ગૂંચળામણ અનુભવે છે. આથી જ એક કરતાં વધુ ભાષા અને સાહિત્યનું જ્ઞાન હોવું એ ભાવકપક્ષે પણ એટલું જ જરૂરી છે. અંગ્રેજી ભાષાનો જાણકાર જ્યારે ચીનુઆ અચેબેની ‘Things Fall Apart’નો અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તેને આફ્રિકાની ‘ઈગ્બો’ આદિવાસી પ્રજાના રીતરિવાજો, રહેણીકરણી, તહેવારોનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય એટલું જ નહીં પરંતુ ત્યાંની પ્રજાનો ભારતદેશના આદિવાસી પ્રજા સાથે તુલના કરવાની એક સહજ તક સાંપડે છે. અને એ રીતે એના જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે.

ઈ.સ. ૧૯૦૭માં ‘નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશન’ (રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ) દ્વારા શિક્ષણ વિસ્તરણ વ્યાખ્યાનમાળા હેઠળ એક અતિ મહત્વપૂર્ણ પ્રવચન યોજાયું. વિષય હતો, ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ અને વક્તા હતાં, કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર. પોતાના એ વક્તવ્ય દરમિયાન એમણે કહ્યું :

“સમગ્ર ઇતિહાસમાં મનુષ્ય તેના ગહનતમ ઉદ્દેશ્યોની પૂર્તિ માટે અને સર્વ સાથે પોતાની જાતને જોડવા માટે સતત મથતો રહ્યો છે. હું કહીશ કે આપણે આ શાશ્વત કે વૈશ્વિક માનવને શોધવા-જોવા મથવાનું છે, કોઈક સ્થાનિક કે વ્યક્તિગત માણસને નહિ...”^{૫૬}

ટાગોરે ૧૯૦૭માં કહેલી આ વાત ૧૦૦ વર્ષ પછી પણ આજે એટલી જ પ્રસ્તુત છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ આજે વિવિધ દેશો વચ્ચે રહેલાં ભૌગોલિક સીમાડાને નષ્ટ કરી દીધા છે. વૈશ્વિકરણની પ્રક્રિયાને લીધે માનવજીવનના વિવિધ ક્ષેત્રે જે સર્વસામાન્ય છે એ જ માન્ય ગણાવા લાગ્યું છે. એ જ પ્રમાણે આજના આધુનિક યુગમાં માણસની પણ એક વૈશ્વિક છબી તૈયાર થઈ છે અને દુનિયાના કોઈપણ દેશનો માણસ પોતાની જાતને એ વૈશ્વિક માનવની છબીમાં જોવાની મથામણ કરી રહ્યો છે. વૈશ્વિકતા એની માનસિકતા બની ગઈ છે. આથી જ આજનો ભાવક સાહિત્યના અધ્યયનમાં પણ આ જ બાબત ઝંખે છે. સાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ ભાવકની આ માનસિકતા સંતોષવાનું કામ કરે છે, એને સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદના સીમાડામાંથી મુક્ત કરવાનું કામ કરે છે, એને વિશ્વ સાથે પોતાની જાતને જોડવા-સંયોજવાના આનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે. તુલનાત્મક સાહિત્યના પ્રયોજનો પર પ્રકાશ પાડતા ડૉ. દમયંતીબેન પરમાર લખે છે :

“તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસથી સાહિત્યનો રસાનુભવ તો સાંપડે છે પણ રસાનુભવથી કંઈ વિશેષ સાંપડે છે આ વિશેષ તે સામૂહિક શાણપણની ઉપલબ્ધિ છે. સંવેદનાને સંજીવનીનો થતો સ્પર્શ છે. ચિત્તની વિકસતી જતી ક્ષિતિજોનો વિસ્તાર છે. જીવનમૂલ્યો ની સમજ સ્પષ્ટ બને છે. કુંઠિત હૃદય ભાવથી ઉદ્દીપ્ત બને છે. માધુર્યના અનુભવની સાથે સત્યના પ્રકાશની હુંકે પથદર્શન થાય છે. અને જીવન વિશેષ પૂર્ણરૂપે સભર બની રહે છે.”^{૫૭}

ખંડ : ૨ વિષયવસ્તુલક્ષી અભ્યાસ

તુલનાત્મક સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્ર વિશે આપણે અગાઉ જે કાર્યક્ષેત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં સાહિત્યિક અસર, સાદૃશ્ય, પરંપરા અને સંસ્કૃતિનો પણ સમાવેશ કર્યો. મનુષ્યમાત્રમાં તુલનાવૃત્તિ રહેલી છે એટલે તુલનાત્મક સાહિત્યનું ક્ષેત્ર વિશાળ બને; વિશાળ હોય એ સહજ છે. તુલનાત્મક સાહિત્ય કદી કોઈ એક દેશ કે કોઈ એક સમયમાં બંધાઈ રહેતું નથી. તુલનાત્મક સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં માત્ર સાહિત્ય જ આવતું નથી, અન્ય જ્ઞાનક્ષેત્ર સાથેનો તુલનાત્મક સાહિત્યનો સંબંધ પણ બંધાતો હોય છે. એક કરતાં વધુ ભાષાઓમાં સર્જન પ્રવૃત્તિ કરતાં કોઈક સર્જકની વિવિધ ભાષાઓમાં સર્જાયેલી કૃતિઓની તુલના પણ તુલનાત્મક સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં જ સમાવેશ પામે છે. એની અભ્યાસ પદ્ધતિઓ કે કાર્યપદ્ધતિઓમાં જેમ સાદૃશ્ય, અસર અને પરંપરાઓનો ફાળો રહેલો છે તે જ રીતે તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસીઓ વિવિધ સર્જકોની રચનાઓમાં જે જે વિષયો (themes) નિરૂપાયેલા હોય છે, તેને પોતાના કાર્યક્ષેત્ર-અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં આવરી લે છે. વિષયવસ્તુના આ રીતે થતાં અભ્યાસને ‘Thematics’, ‘Thematology’, ‘stoffgeschichte’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જર્મનભાષાનો આ શબ્દ બે પદોનો બનેલો છે: ‘Stoff’ એટલે વિષય અને ‘Geschichte’ એટલે ઇતિહાસ.

વિષયવસ્તુના અભ્યાસમાં પ્રવર જુદાજુદા પાંચ વિષયોને સમાવી લે છે અને એ રીતે વિષયવસ્તુના કાર્યક્ષેત્રના વ્યાપને તે સૂચવે છે : (૧) પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ (૨) કથાઘટકો (૩) પરિસ્થિતિઓ (૪) વર્ગપ્રતિનિધિરૂપ પાત્રો (૫) પુરાણ-ઇતિહાસ વગેરેની પાત્ર સૃષ્ટિ.

(૧) પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ :

કોઈપણ સર્જકના ચિત્ત ઉપર જે ઘટના પોતાની પકડ પહેલાં જ ઘડાકે જમાવી લેતી હોય છે તે જ ઘટના આખરે સર્જકના સર્જનમાં અવતરતી હોય છે. તેથી જ સર્જક આ પ્રકારની ઘટનાઓને સતત નોંધી લેવાનું કામ કરતો હોય છે. આ પ્રકારની ચિત્તમાં સંચિત છાપો (impressions) નો, જ્યારે પણ સર્જક સર્જન કરવા માટે બેસે ત્યારે સહજ રીતે એને જ્યાં અનુકૂળ લાગે ત્યાં ઉપયોગ કરતો હોય છે. સર્જક પણ આખરે માનવી છે અને એટલે જ એના મન ઉપર જે સૌંદર્યોએ પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું હોય એ બધી વસ્તુઓ સર્જન સમયે પ્રવેશે છે. એમાં પણ પર્વતો, વનો, સમુદ્રો જેવાં અનેકવિધ પ્રાકૃતિક તત્ત્વોનો સમાવેશ એના સર્જનમાં અનુભૂતિના એક ક્ષેત્ર તરીકે થાય જ. પ્રાકૃતિક તત્ત્વો ઉપરાંત, પ્રવર એવું પણ જણાવે છે કે, પ્રકૃતિમાં બનતી બધી ઘટનાઓ પણ એના સર્જનમાં સહજ રીતે પ્રવેશતી હોય છે. ધરતીકંપ, અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ જેવી ઘટનાઓને પણ વિવિધ ભાષાના સર્જકો પોતીકી રીતે ખપમાં લે છે. તેથી તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસી એ બધાંનો ઉપયોગ પોતાના અભ્યાસમાં અચૂક કરી શકે. જેમકે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનો વર્ણવર્થ, કોલરિજ, બાયરન, શેલી, કિટસ જેવા રોમેન્ટિક કવિઓનાં કાવ્યોમાં કેવી રીતે વિનિયોગ થયો છે અથવા પ્રકૃતિના વિવિધ સ્વરૂપોનું એમના કાવ્યોમાં જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે કેવી રીતે કરેલું છે. વળી, આ પ્રાકૃતિક તત્ત્વો અને પ્રકૃતિમાં ઉદ્ભવતી ઘટનાઓ સાહિત્યકૃતિના સર્જનમાં પોતાનો કયો રોલ ભજવે છે અથવા કવિ માટે આ પ્રાકૃતિક તત્ત્વો કે ઘટનાઓ કેવી રીતે આધારરૂપ-વિભાવરૂપ બને છે એનો અભ્યાસ પણ તુલનાવાદી સહજ રીતે કરી શકે છે. પ્રવરે તેથી જ કહ્યું છે કે, આવા પ્રકારની ઘટનાઓનું literary representation (સાહિત્યિક રજૂઆતો) જ તુલનાવાદી માટે મહત્વની વસ્તુ છે.

(૨) કથાઘટકો :

કથાનકની અંદર પ્રયોજવામાં આવેલા કથાઘટકોની દૃષ્ટિએ પણ વિષયવસ્તુનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. લોકસાહિત્યમાં યોજવામાં આવેલા કથાઘટકો અને આજની આધુનિક કૃતિઓમાં યોજવામાં આવેલા કથાઘટકોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ રસપ્રદ બની રહે છે. સ્ટીથ થોમ્પસને લોકકથામાં આવતા કથાઘટકોને ત્રણ વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરી દીધા છે: (ક)કથાની અંદર સતત કાર્યાન્વિત લાક્ષણિક પાત્રો, (ખ)કથાની ભૂમિકામાં આવીને પોતાની ભૂમિકા ભજવતાં અગમ્ય, આધિદૈવિક તત્વો અને (ગ)કથાની અંદર આવતી કોઈક છૂટીછવાઈ વિલક્ષણ ઘટના.

કથાની અંદર આવતાં અને કામ કરતાં લાક્ષણિક પાત્રોની સૃષ્ટિમાં પરી, રાક્ષસ, ડાકણ, વેશ્યા, પોપટ, જાદુઈ પ્રાણી, શોક્ય જેવાં પાત્રોનો સમાવેશ થાય છે; જ્યારે અગમ્ય, આધિદૈવિક તત્વોમાં આપણને અનેકવિધ તત્વો જોવા મળે છે. જેમકે અનેક પ્રકારનાં વહેમ અને રૂઢિઓ, નિશાનીરૂપ વીટી કે એવી જ કોઈક ચીજો, ઊડતી શેતરંજી કે જાદુઈ ફાનસ જેવાં તત્વો બીજા વિભાગમાં આવે. જ્યારે, ત્રીજા વિભાગમાં દેવરા અને ઢોલરાંની લોકવાર્તામાં આવતી ઘટના - પરણેતર સ્ત્રીને એના પ્રેમીજનને ત્યાં મૂકવા જવાની ઘટના એ વિલક્ષણ ઘટના છે.એ જ રીતે સ્વજનો વિખૂટાં પડે અને મિલન થાય એ પહેલાં વગર ઓળખ્યે અજ્ઞાત રીતે તેઓ પોતાની વચ્ચે જે ખેંચાણ અનુભવે છે એની વાત આપણને ઘણીબધી કથાઓમાં વિશિષ્ટ રીતે જોવાં મળે છે.એમીલી બ્રોન્ટની નવલકથા ‘વુધરીંગ હાઈટ્સ’માં કેથેરિન અને હિથકલીફ જીવનપર્યંત પરસ્પર જે ખેંચાણ અનુભવે છે તેમાં અથવા જ્યોર્જ ઈલિયેટની નવલકથા ‘સિલાસ માર્નર’માં તદ્દન એકાકી અને અલિપ્ત જીવન જીવનાર સિલાસ એકમાત્ર એપી સાથે લાગણી અને આત્મિયતાના તંતુએ બંધાય છે, એમાં આ પ્રકારની વિલક્ષણ ઘટનાઓના સંકેત પડેલા જોઈ શકાય છે.

વિશ્વના સાહિત્યોની અનેક કૃતિઓમાં ઘટકાંશ સમાન હોઈ શકે, છતાં દરેક કૃતિનું આગવાંપણું-નિરાળાંપણું આપણને અચૂક જોવા મળે છે. દરેક કૃતિમાં ઘટકાંશનું કાર્યપ્રયોજન તદ્દન અલગ-અલગ કોટિનું હોય શકે છે. તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસી વિષયવસ્તુના અભ્યાસમાં કથાઘટકોનો કે ઘટકાંશોનો અભ્યાસ કરતો હોય છે.

વાર્તામાં વાર્તા કહેવાતી હોય અથવા નાટક અંતર્ગત નાટક ભજવાતું હોય છે એનું એના કથાપ્રવાહમાં એક લાક્ષણિક મહત્વ હોય છે. જેમ કે શેક્સપિઅરના ‘હેમ્લેટ’નાં અંક-૩માં ભજવાતું નાટક કે પછી ગીરીશ કાર્નાડના ‘ધ ફાયર એન્ડ ધ રેઈન’ના અંતે ભજવાતું નાટક પ્રસંગકથામાં આધારભૂત પરિબળ સાબિત થાય છે.

(૩) પરિસ્થિતિઓ :

પ્રવર જેને Situations (સિચ્યુએશન્સ) તરીકે ઓળખાવે છે એનો પણ અભ્યાસ વિષયવસ્તુના અભ્યાસક્ષેત્રની અંદર કરી શકાય છે. જગતની અનેક વાર્તાઓમાં પ્રણયત્રિકોણનું આલેખન થતું હોય છે. અણેયની ‘નદી કે દ્વીપ’ અને રઘુવીર ચૌધરીની ‘અમૃતા’માં પ્રણયત્રિકોણની ઘટનાને અસરકારક રીતે નિરૂપવામાં આવી છે અને પાત્રના માનસિક સંચલનોને આબાદ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આમ, ભિન્ન ભિન્ન કૃતિઓમાં પ્રણયત્રિકોણની પરિસ્થિતિ કેવાં કેવાં સ્થિત્યંતરો સર્જે છે અને એને લીધે શાં પરિણામ આવે છે એ તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અભ્યાસનો વિષય બની શકે. એ જ રીતે પિતા-પુત્ર વચ્ચેનો સંઘર્ષ, બે પ્રેમીઓનું અમુક રીતે છૂટાં પડવું અને પછી મળવું એવી વિવિધ પ્રકારની પરિસ્થિતિઓનું નિરૂપણ અનેકવિધ કૃતિઓમાં ચિત્રિત થયેલું આપણને જોવાં મળે છે.

(૪) ‘ટાઈપ’ પાત્રો (વર્ગ પ્રતિનિધિરૂપ પાત્રો) :

પ્રવરે Type character ના સંદર્ભે પણ તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે એવી વાત કરી છે. જગતની દરેક વાર્તાસૃષ્ટિમાં આ પ્રકારના વર્ગપ્રતિનિધિરૂપ પાત્રોની સૃષ્ટિ આપણને જોવા મળે છે. આ પ્રકારની પાત્રસૃષ્ટિમાં વ્યવસાયિક પાત્રો, સમાજના વિવિધ જ્ઞાતિવર્ગનાં પાત્રો વિશિષ્ટ સમાજ-જીવનરીતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં પાત્રો, રાજા-પ્રધાનો, વેપારીઓ, પ્રવાસીઓ, શ્રમજીવીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના પાત્રોમાં બહારવટિયા, ખૂનીઓ, ડાકૂઓ, ક્રાંતિકારીઓ શહીદો વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. શેક્સપિયરનો ખલનાયક ઈયાગો અને ‘to be or not to be’ માં ઝૂલતો ‘હેમ્લેટ’ જેવાં પાત્રો પણ આ પ્રકારનાં વર્ગપ્રતિનિધિરૂપ પાત્રો છે. ટી.એસ.ઈલિયેટના ‘લવ સોન્ગ ઓફ જે.આલ્ફ્રેડ પ્રુફોક’નો પ્રુફોક પણ આ પ્રકારનું જ પાત્ર છે. ‘વેઈટિંગ ફોર ગોડો’ના ઈસ્ટ્રાગોન અને વ્લાડિમીર પણ ‘ટાઈપ’ પાત્રો છે. આવી પાત્રસૃષ્ટિનો પણ તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે.

(૫) પુરાણ-ઈતિહાસ વગેરેની પાત્રસૃષ્ટિ :

પુરાણો, મહાકાવ્યો, ઈતિહાસ કે દંતકથાઓના સાહિત્યથી પ્રચલિત થયેલાં વિશેષ નામધારી પાત્રોને સર્જક પોતાની કૃતિમાં નવા સ્વરૂપે અને નવી દૃષ્ટિથી અવતરે ત્યારે એનો પણ તુલનાત્મક રીતે - એનો મૂળ સ્ત્રોત અને સર્જક દ્વારા સર્જાયા પછીની એની વ્યક્તિમત્તા વચ્ચે અભ્યાસ થઈ શકે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રોમેથિયસ, સીગફ્રીડ, નેપોલિયન, હેમ્લેટ જેવાં પાત્રો આનાં દૃષ્ટાંત છે. હોમરનો યુલેસીસ અને જેમ્સ જોય્સનો પુલેસીસ પણ આ રીતે અભ્યાસના વિષય બની શકે. આ જ પ્રમાણે આપણા મહાકાવ્યો અને કથાપુરાણોના પાત્રો જેવાં કે કૃષ્ણ, અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, દ્રૌપદી, સીતા, રામ, રાવણ, વગેરે આપણા ભારતીય સાહિત્યોમાં અલગ અલગ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ થતાં આવ્યા છે. એમના પાત્રનો સિન્ન-સિન્ન દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ તુલનાત્મક સાહિત્યનો વિષય બની

શકે છે.ઉદાહરણ તરીકે હિન્દી સાહિત્યમાં મૈથિલીશરણ ગુપ્તજીએ આપણા પુરાણો મહાભારત અને રામાયણના ઉપેક્ષિત સ્ત્રી-પાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખીને અનેક કાવ્યોની રચના કરી છે અને એમણે હિન્દી સાહિત્યને સાકેત, યશોધરા, દ્વાપર, વિષ્ણુપ્રિયા જેવાં કાવ્યોની ભેટ ધરી છે.

રેમોન્ડ ટુઝોન જણાવે છે કે તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસમાં વર્ગપ્રતિનિધિઓ (types) ની અને પુરાણ-ઈતિહાસ વગેરેની પાત્રસૃષ્ટિ મોટેભાગે વધારે ફળદાયી નીવડતી જોવાં મળે છે.તુલનાત્મક સાહિત્યનાં આ વધારે ફળદાયી અભ્યાસક્ષેત્રો છે. કોચે એવું જણાવે છે કે, જ્યારે કોઈ સર્જક પ્રસિદ્ધ અને વિશેષ નામધારી પાત્રોનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે એ સમાન નામધારી પાત્રો વચ્ચે કે સમાન રૂપરચનાવાળી ‘ફેબલ’ વચ્ચે કોઈ ખાસ સંબંધ હોતો નથી, સિવાય કે એમનું બાહ્ય મળતાપણું.આપણે માટે તો મુખ્ય વાત જે છે તે એ છે કે સર્જકના સાચા સર્જનાત્મક વ્યક્તિત્વનો એમાંથી આપણને કેવી રીતે અને કેવો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. સર્જકનું સર્જકત્વ એ જ આપણે માટે મહત્વની વસ્તુ છે. પ્રવર પણ આ જ વસ્તુ પર ભાર મૂકે છે. વિષયવસ્તુ અને કથાઘટકોનો આ પ્રકારનો અભ્યાસ મૂર્તિ-અધ્યયન જેવો હોવાનું પ્રવર જણાવે છે; પરંતુ આ પ્રકારના અભ્યાસનો એમ છતાં એક આગવો મહિમા છે.આ પ્રકારના અભ્યાસથી આપણને એ જાણવા મળે છે કે કયા પ્રકારનો સર્જક કયા પ્રકારની સામગ્રીને પસંદ કરે છે અને પસંદ કરેલી સામગ્રીનો એ કઈ રીતે વિનિયોગ કરે છે; અને એના આધારે જ આપણે સર્જકની સર્જકતા અંગેનો ક્યાસ કાઢી શકીએ છીએ. તેથી જ વિષયવસ્તુ અને કથાઘટકનો અભ્યાસ ખૂબ ઉપયોગી છે. આ પ્રકારનો અભ્યાસ વિચારધારાઓના ઈતિહાસમાં મહત્વનું પ્રદાન કરે છે.

ગ્રામ્ય પરિવેશ એક એવું વિશાળ અભ્યાસક્ષેત્ર છે જેમાં એસ. એસ. પ્રવરે તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસ માટે જે વિષયોનો નિર્દેશ કર્યો છે એનો ખૂબ જ સહજ રીતે સમાવેશ થાય છે.પ્રવરે પહેલાં વિષય તરીકે પ્રાકૃતિક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ ગ્રામ્ય સમાજ માટે

એવી બાબત છે જે એમનું જીવન ઘડે છે. અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ એમનું ભવિષ્ય નક્કી કરે છે. એટલે પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ એ તો ગ્રામ્યપરિવેશના સંદર્ભમાં તુલનાવાદીઓ માટે માનીતો વિષય બની રહેવા પામે છે. તુલનાત્મક સાહિત્યના બીજા વિષયમાં જે વહેમ અને રૂઢિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે બાબતે કહી શકાય કે વહેમ અને રૂઢિઓ કે અંધશ્રદ્ધા એ તો ગ્રામજનોની માનસિકતાનો એક ભાગ છે. તુલનાત્મક સાહિત્યના ત્રીજા વિષયના સ્થાને પરિસ્થિતિઓ આવે છે, જે પ્રણય ત્રિકોણ કે માનવીય સંબંધોમાં ઉદ્ભવતા સંઘર્ષો માટે જવાબદાર છે. ગ્રામ્યપરિવેશના પૂર્વ અને પશ્ચિમના સામાજિક માળખામાં આ પ્રમાણેના પ્રણયત્રિકોણ, કૌટુંબિક ઝઘડા કે અનૈતિક સંબંધોનો કેવો પડઘો પડે છે એનું તુલનાત્મક અવલોકન કરવું રસપ્રદ રહે છે. રાજા, વેપારીઓ, પ્રવાસીઓ, શ્રમજીવીઓ વગેરે વર્ગપ્રતિનિધિરૂપ પાત્રોના તુલનાત્મક અભ્યાસનું પણ પ્રવરે સૂચન કર્યું છે. આ પ્રકારના પાત્રો અને એમના દ્વારા થતી ગતિવિધિ એક પ્રકારનું ગ્રામ્ય વાતાવરણ સર્જવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આમ, એસ. એસ. પ્રવરે સૂચવેલા તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસના વિષયોના માળખામાં ગ્રામ્યપરિવેશ એક બંધબેસતો વિષય બની રહેવા પામે છે. આથી ગ્રામ્યપરિવેશને કેન્દ્રમાં રાખી થોમસ હાર્ડી અને યુનિલાલ મડિયાની નવલકથામાં નિરૂપવામાં આવેલ ગ્રામ્ય પરિવેશના ભિન્ન ભિન્ન પાસાંઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

પાઠટીપ

૧. દેસાઈ ડૉ. અશ્વિન : ‘તુલનાત્મક સાહિત્યની દિશામાં’, : દિવ્યાનંદ પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૨, ખંડ ૧ પૃ. ૭
૨. એ જ, પૃ. ૯
૩. પરીખ, ડૉ. ધીરૂ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ : ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૪, પૃ. ૧૬
૪. એ જ
૫. Wellek, Rene and Austin Warren : ‘Theory of Literature’: Penguin Books. 1973, p.46
૬. Das, Bijaykumar : ‘Comparative Literature’: Atlantic Publishers & Distributors 2000, p.159
૭. ઉપાધ્યાય, ઉષા, આર્ય કૃષ્ણદેવ , ભોગાયતા જયેશ, શુક્લ જયદેવ (સંપાદકો) : ‘અધીત’ : ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ, વડોદરા, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૬
૮. ‘New Quest’ (Editor : M.P. Rege, M.V. Namjoshi ૧૯૮૭ પૃ. ૬૨-૬૩) ના આધારે
૯. Weisstein, Ulrich : ‘Comparative Literature and Literary Theory’: Bloomington : Indian University Press , 1973, p. 171
૧૦. Das, Bijay Kumar : ‘Comparative Literature’: Atlantic Publishers and Distributors, 2000, p.159
૧૧. Bruneteiere, Ferdinand : “European Literature” “Comparative Literature” : The Early Years. Eds. Joachim Schultz and Carolina Press, 1973, p.153-82

૧૨. Eliot ,T.S. : “Tradition and Individual Talent in ‘ The Sacred Wood’:
London : Mithuen, 1920
૧૩. Curtin, Philip D. Ed.: ‘Imperialism : The Documentary History of
Western Civilization’ New York : Walker and Col. , 1971 p. 178
૧૪. અચ્યર, એન.ઈ. વિશ્વનાથ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય ’: વિદ્યા વિહાર,નई દિલ્લી, સંસ્કરણ :
પ્રથમ, ૨૦૦૪, પૃ ૩૬
૧૫. ‘અધીત’ પૃ. ૩૬
૧૬. Joshi, Umashankar : ‘The Idea of Indian Literature’ : Sahitya Akademi,
New Delhi , 1990, p. 13
૧૭. બ્રહ્મભટ્ટ, ડૉ.પ્રસાદ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય : સિધ્ધાંત અને વિનિયોગ’ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ
બોર્ડ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૮ , પૃ. ૪
૧૮. Das Gupta , Alokeranjan : ‘Goethe and Tagore’: (South Asia Institute :
University of Heidenberg, Delhi Branch , India) M.M Publishers Pvt.
Ltd. , New Delhi , 1973, p. 57,
૧૯. બ્રહ્મભટ્ટ, ડૉ. પ્રસાદ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય: સિધ્ધાંત અને વિનિયોગ’ : પૃ. ૫
૨૦. એ જ પૃ. ૭ -૮
૨૧. એ જ પૃ. ૬
૨૨. પરીખ, ડૉ. ધીરુ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ : પૃ .૪-૫
૨૩. પરમાર, ડૉ. દમયંતી : ‘શિવકુમાર જોષી અને જૈનેન્દ્રકુમારની નવલકથાઓમાં નારી ચેતના’ :
પ્રકાશક : પ્રા. ડૉ. દમયંતી પરમાર , પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૫ , પૃ. ૨૬
૨૪. દેસાઈ, ડૉ. ચૈતન્ય : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય : ભારતીય સંદર્ભ’ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,
પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૬, પૃ. ૫

૨૫. પરીખ, ડૉ. ધીરૂ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’: પૃ. ૧૭
૨૬. એ જ પૃ.૧૧
૨૭. પરમાર, ડૉ. દમયંતી : ‘શિવકુમાર જોષી અને જૈનેન્દ્રકુમારની નવલકથાઓમાં નારી ચેતના’:
પૃ. ૨૬
૨૮. દેસાઈ, ડૉ. ચૈતન્ય : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય : ભારતીય સંદર્ભ’: પૃ. ૯
૨૯. એ જ પૃ. ૮-૯
૩૦. એ જ પૃ. ૧૦
૩૧. એ જ પૃ. ૯
૩૨. એ જ પૃ. ૮
૩૩. પરીખ, ડૉ. ધીરૂ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’: પૃ. ૨૨
૩૪. બ્રહ્મભટ્ટ, ડૉ. પ્રસાદ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય: સિધ્ધાંત અને વિનિયોગ’: પૃ. ૨૪
૩૫. એ જ
૩૬. એ જ પૃ. ૨૫
૩૭. બાપટ, વસંત : ‘તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસ’:(અનુવાદક : જયા મહેતા , જશવંતી દવે),
પ્રકાશન સંસ્થા : શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ
૧૯૮૭, પૃ. ૬૪
૩૮. બ્રહ્મભટ્ટ, ડૉ. પ્રસાદ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય: સિધ્ધાંત અને વિનિયોગ’, પૃ. ૨૬
૩૯. એ જ પૃ. ૨૭
૪૦. પરીખ, ડૉ. ધીરૂ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’: પૃ. ૩૨
૪૧. એ જ પૃ. ૩૩

૪૨. એ જ પૃ. ૩૪

૪૩. એ જ

૪૪. એ જ પૃ. ૩૭

૪૫. એ જ પૃ. ૩૮

૪૬. એ જ પૃ. ૩૯

૪૭. એ જ

૪૮. એ જ પૃ. ૪૧

૪૯. બ્રહ્મભટ્ટ, ડૉ. પ્રસાદ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય: સિધ્ધાંત અને વિનિયોગ’, પૃ. ૫૦

૫૦. એ જ

૫૧. પરીખ, ડૉ. ધીરુ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’: પૃ. ૪૩

૫૨. બ્રહ્મભટ્ટ, ડૉ. પ્રસાદ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય: સિધ્ધાંત અને વિનિયોગ’: પૃ. ૫૧

૫૩. વ્યાસ, ડૉ. ચંપુ : ‘સાહિત્ય સંશોધનની પદ્ધતિ’ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, બીજી આવૃત્તિ - ૨૦૦૧ , પૃ .૯૬

૫૪. પરમાર, ડૉ. દમયંતી : ‘શિવકુમાર જોષી અને જૈનેન્દ્રકુમારની નવલકથાઓમાં નારી ચેતના’: પૃ. ૨૯-૩૦

૫૫. ધ્રુવ, આનંદશંકર : ‘કાવ્ય તત્ત્વવિચાર’ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, આવૃત્તિ - ૧૯૪૭

૫૬. બસુ, બુધ્ધદેવ : ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય : ભારતીય સંદર્ભ’ માંનો લેખ ‘ભારતમાં તુલનાત્મક સાહિત્ય’ (અનુવાદક : ડૉ. ચૈતન્ય દેસાઈ), પૃ. ૫

૫૭. પરમાર, ડૉ.દમયંતી : ‘શિવકુમાર જોષી અને જૈનેન્દ્રકુમારની નવલકથાઓમાં નારી ચેતના’: પૃ. ૩૩

પ્રકરણ - ૨ : અંગ્રેજી અને ગુજરાતી નવલકથાઓમાં ગ્રામ્યપરિવેશ

ખંડ - ૧ : ગ્રામ્યપરિવેશ અને તેની લાક્ષણિકતાઓ

ગ્રામ્ય, પરિવેશ અને ગ્રામ્યપરિવેશ : શબ્દ અને અર્થ

ગ્રામ્યપરિવેશની લાક્ષણિકતાઓ

ખંડ - ૨ : અંગ્રેજી નવલકથાઓમાં ગ્રામ્યપરિવેશ

ખંડ - ૩ : ગુજરાતી નવલકથાઓમાં ગ્રામ્યપરિવેશ